

0 42-06
0-36
П.

МІНВУЗ УРСР
ОДЕСЬКИЙ
ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. І. І. МЕЧНИКОВА
Кафедра української мови

С. П. БЕВЗЕНКО

УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

ФОНЕТИКА

Навчальний посібник

ОДЕСА — 1974

МІНВУЗ УРСР
ОДЕСЬКИЙ
ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. І. І. МЕЧНИКОВА
Кафедра української мови

С. П. БЕВЗЕНКО

УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

Ф О Н Е Т И К А

Навчальний посібник

НБ ПНУС

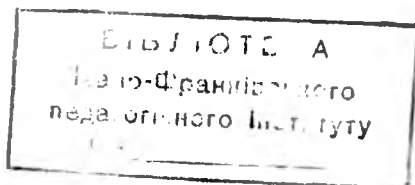
bn36692

*Друкується за ухвалою Ради
філологічного факультету*

Ця книжка є продовженням публікацій автора з загального курсу української діалектології. Обмеженість обсягу видання викликає те, що тут подається у стислому вигляді лише матеріал з фонетики української діалектної мови, хоч уся праця містить у собі і матеріал з граматики, словотвору та лексики, причому виклад його підпорядковується обґрунтуванню проблеми класифікації українських діалектів, якій присвячено окремий розділ «Діалектні групи і говори української мови».

Книжка розрахована на студентів-філологів, що вивчають українську діалектологію.

Відповідальний редактор — доц. *В. П. ДРОЗДОВСЬКИЙ*

І. ВІДМІННОСТІ У ВОКАЛІЗМІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ МОВИ

1. Залежно від основних теоретичних засад, на які опирається дослідник, питання про склад фонем, їх вияви і взаємозв'язки, а також про протиставлення їх в українській діалектній мові може розв'язуватися по-різному.

У цій праці ми будемо виходити з таких теоретичних засновків: 1. Під фонемою розуміємо мінімальну звукову одиницю у складі слова й морфеми, яка реалізується у вигляді близько споріднених звуків, її позиційних варіантів, і служить засобом творення та розрізнення самих слів і морфем; 2. Усі близько споріднені звуки, в яких реалізується певна фонема, є її позиційними варіантами; вони творять її звукове поле чи звуковий ряд, один з членів якого, найтипівіший, що виявляється звичайно в сильній позиції, є основним виявом цієї фонemi; 3. Звукове поле окремих фонем у слабкій (стосовно голосних — у ненаголошеній) позиції може перехрещуватися, частково, а іноді й повністю збігатися, але і в останньому випадку маємо справу не з однією, а з різними фонемами, бо основний вияв кожної з них у сильній (стосовно голосних — у наголошеній) позиції реалізується в різних звуках, і таким чином їх звукове поле, якщо мати на увазі всі випадки реалізації фонemi (як у сильній, так і в слабкій позиції), ніколи повністю не збігається. Отже, фонема — це перш за все узагальнений звуковий тип певної мови, що охоплює усі випадки її (фонemi) реалізації в живому мовленні, протиставлюваний іншим звуковим типам цієї ж мови.

2. При з'ясуванні відмінностей українських діалектів у системі вокалізму, зокрема при дослідженні протиставлення їх на рівні вокалізму як наголошеного, так і ненаголошеного, дуже важливо враховувати не лише кількісний склад голосних фонем, а й навантаженість їх у фонологічній системі діалекту, тобто частоту вживання окремих фонем у живому мовленні, чого можна досягти зокрема шляхом виявлення генетичної основи окремих фонем у кожному діалекті і говорі.

Для характеристики українських діалектів у вокалізмі особливо важливим є врахування генетичної основи таких

голосних фонем, як /i/, /и/, /e/, частково також фонем /a/, бо саме завдяки різній навантаженості цих фонем у різних українських діалектах, вони (діалекти) досить виразно протиставляються один одному, хоч треба наперед відзначити, що українські діалекти розрізняються поміж собою частотою вживання усіх фонем, спільних усім їм, включаючи й фонем /y/, /o/.

3. Склад вокалізму української діалектної мови як у кількісному відношенні, так і стосовно навантаженості окремих фонем досить різноманітний у різних діалектах, що дає підстави для протиставлення їх один одному, але всю різноманітність системи вокалізму української діалектної мови можна звести до чотирьох основних діалектних систем: а) південно-східна, б) південно-західна, в) карпатська, г) поліська або північноукраїнська.

Далі зупинимося на характеристиці кожної з цих основних систем вокалізму української діалектної мови, як наголошеного, так і ненаголошеного, враховуючи при цьому як кількісний склад, так і навантаженість окремих фонем у живому мовленні.

4. Основний масив південно-східних діалектів, говори Середньої Наддніпряни, що відносяться до українських діалектів давньої формації і лежать в основі української національної і літературної мови, своєю системою вокалізму найближчі до літературної української мови, хоч значна частина їх повністю не збігається з останнього, якщо врахувати зокрема частотність вживання окремих фонем, наприклад, /i/, яка далеко не завжди і далеко не в усіх середньонаддніпрянських говорах виступає заступником етимологічних *o*, *e* в новозакритих складах¹. Їм властивий шестифонемний як наголошений, так і ненаголошений вокалізм такого складу: /i/ — /и/ — /e/ — /a/ — /o/ — /y/. При цьому треба мати на увазі, що звукове поле фонем /e/, /и/ у ненаголошеній позиції у ряді випадків, але далеко не завжди, повністю збігається, але у фонологічній системі середньонаддніпрянських говорів це все-таки дві різні фонемі; пор. також частковий збіг в окремих випадках звукового поля ненаголошеної фонемі /o/ з /y/.

Така ж шестифонемна система голосних властива усім південно-східним українським діалектам, виключаючи й говори новішої формації — слобожанські та щопові, хоч у останніх спостерігається більша строкатість щодо навантаженості окремих фонем, зокрема /i/, /o/, у живому мовленні.

5. Переважна більшість південно-західних діалектів своєю системою вокалізму, зокрема кількісним складом, дуже близька до південно-східних діалектів. Це, зокрема, стосується основного масиву цих діалектів — галицько-буковинської

та волинсько-подільської груп говорів. У них система вокалізму також шестифонемна і того ж складу (/i/ — /и/ — /e/ — /a/ — /o/ — /y/), проте в артикуляції деяких голосних фонем спостерігаються певні особливості. Так, фонема /и/ у багатьох говорах, зокрема галицько-буковинських, волинських, карпатських, характеризується дещо обниженою супроти південно-східних діалектів і літературної мови артикуляцією², набираючи своєї специфіки у східнокарпатських (гуцульських) говірках, де вона навіть в основному своєму вияві виступає як звук середнього піднесення [e^н], а фонема /e/ — як звук середньо-низького піднесення [ä]³.

Збігаючись з південно-східною системою своїм кількісним складом, система вокалізму основної маси південно-західних діалектів відчутно відрізняється навантаженістю окремих фонем, частотністю їх уживання в мовленні, однак про це мова буде йти трохи нижче.

6. Серед південно-західних діалектів своєю системою голосних фонем відчутно вирізняються карпатські говори, до яких прилягає також надсянський чи долівський говір. У переважній більшості карпатських говорів, зокрема в західнокарпатських (лемківських), середньозакарпатських, північнокарпатських (верховинських і бойківських), а також у надсянському (долівському) говорі, крім шести голосних фонем, властивих більшості південно-західних діалектів, у систему голосних входить також фонема /ы/, здебільшого заднього ряду, високого піднесення, яка в окремих середньозакарпатських і північнокарпатських говірках може навіть прибирати лабіалізації (ы⁰)⁴. Отже, переважна більшість карпатських говорів, а також надсянський (долівський) говір, характеризується семифонемною системою вокалізму такого складу: /i/ — /и/ — /e/ — /a/ — /o/ — /ы/ — /y/.

У частині середньозакарпатських говірок, розміщених між річками Латорицею і Рікою, маємо восьмифонемну систему вокалізму, ускладнену у порівнянні з рештою карпатських говорів фонемо /ü/ (i — лабіалізованим) : /i/ — /ü/ — /и/ — /e/ — /a/ — /o/ — /ы/ — /y/.

7. Своєрідною системою вокалізму характеризуються поліські (північноукраїнські) діалекти. У типових говорах цієї діалектної групи представлені (звичайно у наголошеній позиції) голосні фонemi дифтонгічного характеру типу /yo/, /ye/, /yi/, /yü/, тобто фонemi неоднорідного утворення, які виступають тут на місці літературного *i*, що чергується з *э*, *e*, а також фонема /ie/, яку знаходимо під наголосом відповідно до старовинного **ѣ** і на місці давнього *e*, якщо у наступному складі занепадав *ь* (пор. печь — піч — піч).

Крім того, у цих діалектах досить слабо виявляється розрізнення фонем /и/ та /і/, які деякі дослідники схильні розглядати навіть як одну фонему⁵, хоч і тут, як нам видається, їх треба вважати все-таки за дві різні фонemi. Отже, система вокалізму типових поліських (північноукраїнських) діалектів, очевидно, буде восьмифонемною: /і/ — /и/ — /іє/ — /е/ — /а/ — /о/ — /уо/ — /у/.

Зрозуміла річ, що залежно від того, яка з фонем неоднорідного утворення /уо/, /ує/ чи /уи/, /уі/ буде представлена у даній говірці чи групі говірок, у цій системі треба розрізняти ряд різновидів. Крім того, у багатьох поліських говірках, зокрема розміщених на пограниччі з південними, відсутня фонема неоднорідного утворення /іє/, і в них таким чином буде семифонемний вокалізм: /і/ — /и/ — /е/ — /а/ — /о/ — /уо/ — /у/.

У волинсько-поліських (західнополіських) говорах тепер уже лише зрідка спостерігаються фонemi неоднорідного утворення як на місці етимологічних *о*, *е*, так і на місці старовинного **ѣ**. Основна маса цих говорів на місці дифтонгів тепер має голосні однорідного утворення, хоч і давніша співвідповідність їм (дифтонгам) у ненаголошеній позиції звичайно зберігається. Тож волинсько-поліський вокалізм тепер здебільшого шестифонемний: /і/ — /и/ — /е/ — /а/ — /о/ — /у/.

8. Голосні фонemi виступають у своєму основному вияві звичайно у наголошеній позиції. У ненаголошеній же позиції вони реалізуються в різних позиційних варіантах. Проте у переважній більшості українських діалектів протиставлення наголошеного і ненаголошеного вокалізму не відбивається на кількісному складі фонем у різних позиціях. Так, хоч у південно-східних і в південно-західних діалектах фонemi /е/ та /и/, опиняючись у ненаголошеній позиції, зближуються між собою, виступаючи у позиційних варіантах [e^н], [и^е] та ін. чи навіть зливаючись в одному звукові [ə], вони залишаються все-таки окремими фонемами. Те ж саме стосується позиційного і разом з тим комбінаторного варіантів фонemi /о/, [o^у], [y^о], [ω], що виступають у відповідних фонетичних умовах у південно-східних та південно-західних діалектах; при цьому треба не залишати поза увагою й того, що в південно-західних діалектах навіть із сильним «уканням» ненаголошена фонема /о/ в ряді випадків реалізується як [o] (пор. наприклад, дієслівний суфікс *-ова-* та ін.). Таким чином, ненаголошений вокалізм південно-східних і основної маси південно-західних діалектів буде шестифонемним, карпатських — семи- і восьмифонемним.

Зовсім інша картина спостерігається в поліських (північноукраїнських) діалектах, які характеризуються різким протиставленням наголошеного і ненаголошеного вокалізму, що зачіпає самі основи фонологічної системи цих діалектів: самий кількісний склад голосних фонем у різних позиціях в них виявляється різним.

Якщо типові поліські (північноукраїнські) діалекти мають восьмифонемний (а деякі семифонемний) наголошений вокалізм, то ненаголошений їх вокалізм представлений лише шістьма /i/ — /и/ — /e/ — /a/ — /o/ — /y/, а в лівобережнополіських «акаючих» говорах навіть п'ятьма /i/ — /и/ — /e/ — /a/ — /y/ голосними фонемами. Правда, основна маса волинсько-поліських (західнополіських і підляських) говорів, в яких відсутні голосні фонemi неоднорідного утворення, не має такого виразного протиставлення наголошеного і ненаголошеного вокалізму, хоч і затримує ряд ознак саме поліської (північноукраїнської) фонетики (наприклад, у ненаголошеній позиції етимологічні *o*, *e*, звичайно зберігаються, а на місці старовинного Ѣ звичайно виступає [e]).

9. Окремо зупинимося на частотності вживання голосних фонем у різних діалектах, оскільки саме навантаженість їх у живому мовленні сприяє протиставленню українських діалектів один одному на рівні вокалізму, а при однаковому кількісному складі (разом з урахуванням інших диференційних ознак) відіграє при цьому навіть вирішальну роль.

10. Фонема /i/, хоч в українській мові і не є звичайно продовженням спільнослов'янського і праслав'янського **i*, витіснивши собою старовинне Ѣ, а також ставши заступником етимологічних *o*, *e* в новозакритих складах, виявилася однією з найпоширеніших голосних фонем в українській фонологічній системі. Південно-східні діалекти і більша частина південно-західних характеризуються великою поширеністю фонemi /i/, чим вони різко протиставляються поліським (північним) українським діалектам, де ця фонема виявлена порівняно слабко, являючи собою у ряді випадків лише продовження старовинного **i*. Правда, в тих поліських говірках, в яких відсутня фонема неоднорідного утворення /ie/, фонема /i/ представлена порівняно ширше, але також обмежено, бо виступає звичайно в таких випадках лише в наголошеній позиції. Ширше, ніж у типових поліських, ця фонема представлена в більшості волинсько-поліських, однак і тут поширеність її обмежується звичайно наголошеною позицією.

При порівнянні частотності вживання фонemi /i/ в південно-східних і галицько-буковинських та волинсько-полісь-

ських говорах південно-західних діалектів необхідно враховувати також відсутність її в останніх, зокрема в галицько-буковинських говорах, у ряді відмінкових форм імен (пор. наприклад, дав. — місц. відм. одн. іменників типу *земли'* — *на землі'*, місц. відм. одн. — *на кони*; дав. — місц. відм. одн. на *-ови* та ін.), у м'якій групі прикметників — *синий*, *син'ий* та ін., хоч у цих же говорах вона може виступати і як заміник *а* (<*а*, *А*) після м'яких приголосних і шиплячих (пор. *т'ігну'ти*, *пита'йте с'і* та ін.).

У порівнянні з іншими південно-західними діалектами дещо обмеженішою частотністю фонем */i/* характеризуються карпатські говори, в яких вона повсюдно виступає лише заступником старовинного **ѣ**, хоч у багатьох говірках, зокрема, на півночі, вона замінює також давнє *е* та *о* в новозакритих складах, а в західнокарпатських *е* також продовженням, хоч і непослідовно, старовинного *і*.

II. Фонема */и/*, що є результатом злиття старовинних *ы* та *і*, яке почалося ще в протоукраїнських староруських діалектах, становить одну з найхарактерніших особливостей українського вокалізму. Проте вона не в однаковій мірі представлена в різних українських діалектах.

Найчастіше вона виступає в південно-східних та в основній масі південно-західних діалектів (у волинсько-подільських та галицько-буковинських). Якщо врахувати, що південно-західні діалекти знають лише інфінітиви на *-ти* (в той час як у південно-східних вони часто мають форму на *-т'*), а в галицько-буковинських говорах фонема */и/* нерідко заступає собою ще й *а* (<*а* та *е* носового) після м'яких приголосних та шиплячих (пор. *ш'и'пка*, *д'и'куйу*, *хита'йе*, *с'и* та ін.), то стає очевидним, що серед українських діалектів найширше вживається фонема */и/* в південно-західних діалектах, де вона має, крім усього іншого, ще й особливості в артикуляції.

Правда, в карпатських говорах і в надсянському говорі, де зберігається фонема */ы/*, фонема */и/* виступає значно рідше, переважно лише як заступник старовинного *і*. Отже, карпатські говори частотою вживання фонем */и/* досить виразно протиставляються решті південно-західних і взагалі південноукраїнським діалектам.

Що ж до поліських, північноукраїнських діалектів, в яких фонема */и/* здебільшого виступає як рефлекс старовинного *ы*, то вони різко протиставляються обом південним діалектним групам, як південно-східним, так і південно-західним, включаючи й карпатські: у них фонема */и/* виступає порівняно рідше і взагалі належить до слабо виражених фонем, хоч у волинсько-поліських говорах вона представлена досить широко.

12. Фонема */е/* в українській мові в порівнянні з іншими

слов'янськими належить до менш уживаних фонем. Вона збереглася лише на місці етимологічного *e* у відкритому складі, а також стала заступником сильного *ь*.

Найтиповішими українськими говорами щодо вираження фонем */e/* є південно-східні діалекти, до яких тісно прилягають подільські та південноволинські говори південно-західних, а частково також і карпатські говори, хоч в останніх відомі й інші, своєрідні репрезентанти фонем */e/*, зокрема так зване звужене *e* (*ê*), що у вимові зближується з [и] ⁶. Відчутно ширше представлена фонема */e/* в галицько-буковинській групі говорів, де вона часто виступає на місці *a* (<*a* та *e* носового) після м'яких приголосних та шиплячих (пор. д'єковати, ч'є'с, т'є'шко та ін.). Найширше серед українських говорів фонема */e/* представлена, очевидно, в поліських, північноукраїнських діалектах, де вона виступає не лише відповідно до давнього сильного *ь* та відповідно до етимологічного *e* у відкритих складах, а й у ненаголошених закритих, а також у ненаголошеній позиції відповідно до старовинних *ѣ* та *e* носового (пор. п'ят' — пет'и та ін.).

Отже, вживанням фонем */e/* поліські, північноукраїнські діалекти виразно протиставляються південноукраїнським, хоч і серед південно-західних галицько-буковинська група говорів відчутно протиставляється решті говорів своєї діалектної групи та взагалі іншим українським діалектам.

13. Виразні протиставлення поміж українськими діалектами спостерігаються і в уживанні фонем */a/*, яка звичайно виступає відповідно до старовинних *a* та *e* носового. Саме в таких випадках маємо фонему */a/* в літературній українській мові і в південно-східних діалектах, а також у подільських, південноволинських і карпатських говорах південно-західних діалектів.

Значно вужче представлена фонема */a/* в галицько-буковинській групі говорів південно-західних діалектів, де її звичайно заступають у позиції після м'яких приголосних та шиплячих фонем */e/*, */и/*, */і/* та їх варіанти.

Більшість поліських, північноукраїнських діалектів також характеризується звуженим супроти південно-східних та ряду південно-західних діалектів вживання фонем */a/*; у них відповідно до старовинного носового *e* у ненаголошеній позиції знаходимо фонему */e/*. Правда, лівобережнополіська (східнополіська) група північних говорів, що характеризується «аканням», розширила діапазон вживання фонем */a/* за рахунок ненаголошеного [o].

14. Певні розрізнення поміж українськими діалектами (хоч, можливо, і не такі виразні) спостерігаються і в уживанні фонем */o/* та */у/*.

У таких говорах, як поліські, північноукраїнські, Хрїм,

звичайно, поліських «акаючих», переважно лівобережнополіських, фонема /o/ представлена відчутно частіше, ніж у інших українських говорах, бо в них вона виступає не лише відповідно до етимологічного *o* у відкритих складах та *e* (<e, ь), що зазнало лабілізації, а й відповідно до етимологічного *o* в новозакритих ненаголошених складах. Найвужче, очевидно, фонема /o/ представлена в лівобережнополіських «акаючих» говорах, де її знаходимо лише в наголошеній позиції відповідно до етимологічного *o* у відкритих складах та лабілізованого *e* (<e, ь). Дещо обмеженим вживанням фонему /o/ відзначається більшість південно-західних діалектів, де замість ненаголошеного *o* в певних позиціях нерідко виступає [y].

Південно-західні говори з сильним «уканням» характеризуються порівняно більшою частотністю вживання фонему /y/. Проте найбільшою частотністю вживання цієї фонему відзначаються, очевидно, карпатські говори, в яких вона виступає не лише відповідно до давніх *y* та *o* носового, а й у багатьох із них також відповідно до етимологічних, *o*, *e* в новозакритих складах. Треба мати на увазі, що ця фонема має більше поширення і в ряді поліських, північноукраїнських «недифтонгічних» говорів, де вона також може заступати етимологічні *o*, *e* в новозакритих складах під наголосом ⁷.

Далі коротко зупинимося ще на одному з найістотніших явищ українського вокалізму, пов'язаному з фонемою /i/ та її відповідниками в різних українських діалектах.

15. Фонема /i/ властива усім без винятку українським діалектам, хоч поширеність її в них не однакова, що пояснюється тим, що в різних українських говорах вона має різну генетичну основу. Найширше вона представлена в південноукраїнських діалектах, як південно-східних, так і південно-західних, найвужче — в поліських, зокрема в лівобережнополіських (східнополіських) і правобережнополіських (середньополіських) говорах.

Фонема /i/ в українській мові звичайно не є продовженням етимологічного спільнослов'янського та праслов'янського **i*. Лише на початку слів вона може сягати етимологічного **i*; пор., наприклад: і (сполучник), ім'я, іменник, іти та ін., хоч нерідко й таке початкове *i* (<*i*) навіть у літературній вимові може звучати, як [и]; пор., наприклад, паралельну вимову: и'нод'і — і'нод'і, и'нколи — і'нколи, и'ній — і'ній, и'рій — і'рій, ика'ти, и'кавка, ика'н'а — іка'н'а (пор. також паралельні літ. форми із приставними приголосними: ви'рій, гика'ти, ги'кавка, гика'н'а та ін.). Правда, у західнокарпатських (лемківських) говірках та в західній частині середньозакарпатських, розміщених на захід від р- Уж, маємо збереження етимологічного *i* переважно в

ненаголошеній позиції, зокрема в кінці складів, хоч якість його в різних говірках неоднакова: в одних, розміщених між р. Лаборцем і р. Ондавою, — приголосні перед такими [i] пом'якшуються, в більшості ж говірок вони тверді. Та й саме [i] у значній частині цих говірок виступає як звук середній між [i] та [i], який можна позначити через [i^u] чи [i^l]: ходи'ти, роби'ти та ін.⁸. Таке [i^l] чи [i^u] знаходимо і в ряді поліських говірок, зокрема в північній частині лівобережнополіських і правобережнополіських (середньополіських) говорів, де цей звук нерідко виступає і на місці старовинного **ы**, пор. д'и'м, д'и'ки^l, т'и'н, т'и'хо, ви'с'оки^l, ши'р'оки, г'и'чка та ін.⁹.

16. Найбільшу територію поширення має фонема /i/, що сягає старовинного **ѣ**. Вона виступає незалежно від наголосу в усіх без винятку південно-східних і південно-західних діалектах, включаючи й усі карпатські говори, а також у переважній більшості полісько-волинських (західнополіських) говорів і в деяких інших говірках поліських діалектів, зокрема в південній їх частині, хоч у відзначених поліських діалектах поширення і (<**ѣ**) обмежується звичайно наголошеною позицією.

В окремих словах у деяких південно-західних говорах, а також і південно-східних, замість і (<**ѣ**) можуть виступати й інші звуки. Так, у деяких середньозакарпатських говірках, зокрема боржавських, [i] під впливом наступного [w] та [v] може лабіалізуватися (пор. д'ї'wка, хл'їw, с'пї'ва'ти та ін.) чи внаслідок асиміляції до [y], що спостерігається, наприклад, у слові *цілувати* в ряді південно-західних говорів, зокрема в карпатських, східно-карпатських (гуцульських), покутсько-буковинських, подільсько-волинських та ін. говірках: ц'ул'у'ва'ти, ц'увува'ти, ц'улу'й, ц'ул'у'й та ін. У багатьох же говірках південно-східних діалектів в окремих словах, як наприклад, стре'л'нути, кре'пкий, кре'пос'ц', с'е'тка тощо, замість [i] виступає [e], що може бути пояснене, очевидно, впливом російської мови, а в ряді випадків, зокрема в північній смузі цих говорів у ненаголошеній позиції, також як прослідки давньої поліської (північноукраїнської) основи їх чи проникненням впливу цих говорів.

17. Типові поліські (північноукраїнські) говори, зокрема лівобережнополіські (східнополіські) та правобережнополіські (середньополіські), на місці [i], що походить із старовинного **ѣ**, мають звичайно фонему неоднорідного утворення, дифтонг /ie/ з його фонетичними різновидами або ж монофтонги типу /e/, /i/.

Відбиття старовинного **ѣ** у поліських діалектах повністю залежить від наголосу. У наголошеній позиції відповідно до

давнього **ѣ**; виступає дифтонг /ie/ з сильнішим, складнотворчим першим (так звані спадні дифтонги) або другим (так звані висхідні дифтонги) компонентом [i'e] чи [ie']; пор., наприклад, у говірках Чернігівщини: гр'іе'х, с'н'іе'г, т'іе'н, сл'іе'д, д'іе'д, цв'і'ет, л'і'етас та ін., на правобережній північній Київщині і взагалі в правобережнополіських говірках: с'іе'но, с'н'і'ег, хл'іе'б, р'іе'чка, тобіе', собіе', на стол'іе та ін., хоч у значній частині поліських говорів, зокрема у західних правобережнополіських говірках, виступають лише прослідки дифтонгів із зникаючим ненаголошеним (нескладнотворчим) компонентом у вигляді [i^e], [i^e], [e], а то й монофтонги [i], [i^h], [i], [e] чи [e^h], [i^e]: с'і^e но, с'н'і^e г, тоб'і^e, на стол'і^e, р'і^eчка, л'і^eзти, сл'і^e д, сл'і^e д, бі^eлий, билий, обид, пишки, ридко, сніг, сл'ід, сн'іг, т'іло, с'і'но, в'й'ра, сн'ег, д'ед, обед, речка, сніг та ін.; у волинсько-поліських (західнополіських) говорах, навпаки, звичайним відбиттям давнього наголошеного **ѣ** є [i]: н'і'мец', гор'і'х та ін.¹⁰

У ненаголошеній позиції усі поліські українські діалекти, включаючи й волинсько-поліські, на місці старовинного **ѣ** мають звичайо [e] з твердим попереднім приголосним перед ним або ж [и] (останнє найчастіше у волинсько-поліських говорах, хоч може зустрічатися також в інших поліських говірках): бело'к, бел'мо', мешо'к, гнездо', дедо'к, бедн'а'к, сека'ч, сечка'р'на, свежина', леси', лени'ви, о'сен', по'пел, та ін.; мирчу'к, лисови'й, писо'к, били'ти, до диwча'т, лиwша', свита'йе, співа'йут', рички', сиду'н та ін.

18. Величезний ареал займає також фонема /i/, яка є наслідком подовження старовинних етимологічних *o*, *e*, що опинилися в історично закритих чи у так званих новозакритих складах, тобто у складах, що стали закритими у зв'язку з занепадом у наступному складі давніх слабких зредукованих **ѣ**, **ь** (а також у зв'язку з частковою редукацією давнього *i*, що являє собою сполуку *jb*, яка після втрати слабого зредукованого перетворилася в *i*). Таке /i/ виступає, отже, лише у закритих, власне в історично закритих складах, а у відкритих складах етимологічні *o*, *e* зберігаються; пор., наприклад: віл < воль, стіл < столъ, кін' < конь, мій < < мои, твій < твои, піч < печь, ніс < неслъ, віз < везлъ та ін., але: вола', стола', кон'а', мого', твого', пе'чі, несу', везу' та ін.

Це явище відоме під назвою історичних чергувань *o*, *e* з *i*, що є однією з найхарактерніших ознак фонетики української мови, якою вона виразно відрізняється як від інших східнослов'янських (російської та білоруської), так і загалом від усіх інших слов'янських мов.

Чергування *o, e* з *i* властиве як літературній мові, так і основній масі українських говорів. Воно, зокрема, характерне для всіх південно-східних і для абсолютної більшості південно-західних діалектів; спостерігається воно і в частині поліських (північноукраїнських) діалектів, зокрема в полісько-волинських (західнополіських) говорах та в південній смузі решти поліських говорів. У тих же українських говорах, де відсутнє чергування *o, e* з *i*, етимологічні *o, e*, опиняючись у певних фонетичних позиціях, чергуються з іншими звуками: *y, ü, и, (o), (e), (и), (i)* тощо. Немає жодного українського говору чи говірки, де б етимологічні *o, e* в усіх позиціях залишалися б незмінними, бо саме чергування цих *o, e* з іншими звуками (найчастіше з *i*) є однією з найголовніших закономірностей фонетичної системи української мови.

19. Найпослідовніше чергування *o, e* з *i* відбивається в південно-східних діалектах. Ті відхилення в цьому чергуванні, що мають місце у цих діалектах, стосуються здебільшого окремих слів (наприклад: од, дойти, кончати, дом, война, потом тощо) або ж поширені переважно в говірках, розміщених на пограниччі з поліськими діалектами.

Дуже послідовно це чергування відбивається і в переважній більшості південно-західних діалектів, охоплюючи нерідко і слова, що в літературній мові виступають звичайно без такого чергування (пор., наприклад: мід < медь, о'лін' < олень, біг < богъ та ін.). Серед цих діалектів виняток становить лише частина карпатських говорів та надсянський (долівський) говір, де спостерігаються інші рефлекси етимологічних *o, e* в новозакритих складах.

20. У середньозакарпатських говірках, зокрема у так званих марамороських (у міжріччі р. Ріки та р. Шопурки), ужанських (на захід р. Лотариці) та в східній частині західнокарпатських (лемківських) говірок аж до р. Ціроки *o, e* в історично закритих складах незалежно від наголосу чергуються з *y*: кун', вул, стул, нуж, ра'дуст', муй, твуй, т'у'тка, прин'у'с, вѣ'чур та ін., а в одній із західнокарпатських говірок, у с. Завадці, між *y*, що виступає на місці етимологічного *o*, і попереднім приголосним, що звичайно пом'якшується, появляється ще й вставний [j]: к'йун', мйуст, в'йу'л та ін. Таке ж *y* (< *o, e*) маємо і в деяких надсянських (долівських) говірках: муст, фуст, вун, стуw (стіл), нус та ін.

У середньозакарпатських же говірках, що розміщені в міжріччі р. Лотариці і р. Ріки (так звана боржавська група говірок), *o, e* чергуються з *ü* (*i* лабіалізованим): кiiн', вiл, стiл, вiча'р', т'iтка, прин'i'с, спiк та ін.; такий же рефлекс (*ü*), правда, лише відповідно до етимологічного *o*,

виступає і у деяких західнокарпатських (лемківських) говірках.

У деяких західнокарпатських говірках, зокрема на південній Лемківщині, а також і в надсянських (долівських), етимологічне *о* чергується з *ы*: выл, хвыст, вын, пыд, вы'тки, выдда'ті та ін.; пор. також в окремих надсянських: ны°с, сты°л, кы°т, гы°рка' та ін.¹¹.

У частині надсянських (долівських) говірок виступає чергування *о* з *и*: плит, потим, вивторок, спид гир та ін.; у деяких же з цих говірок артикуляція такого [и] ускладнюється ще й елементом *i*, і звук набирає вигляду [и'і].

Таке відбиття чергувань етимологічних *о*, *е* в карпатських говорах, а також у надсянському (долівському) говорі, давало підстави деяким ученим, зокрема О. І. Соболевському, зближувати карпатські говори з поліськими і навіть розглядати частину з них як поліські (північноукраїнські). При такій кваліфікації карпатських говорів допускалася велика помилка, бо чергування етимологічних *о*, *е* з *у*, *ї*, *ы*, *ы*, *и* в тих із цих говорів, де воно спостерігається, як і чергування *о*, *е* з *і* в решті південно-західних діалектів, відбувається лише в історично закритих складах і зовсім не залежить від наголосу, в той час як у поліських (північноукраїнських) діалектах при відбитті етимологічних *о*, *е*, як і старовинного **ѣ**, вирішальну роль грає наголос.

21. Дуже своєрідно відбивається чергування етимологічних *о*, *е* в поліських (північноукраїнських) діалектах.

Якщо в обох південноукраїнських діалектних групах ці *о*, *е* як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиції зберігаються у відкритих складах, а, опинившись у новозакритих складах, переходять в *і* незалежно від наголосу (в карпатських і в надсянському говорах, як ми бачили, можливі й інші рефлекси), то в поліських діалектах рефлексія етимологічних *о*, *е* повністю залежить від наголосу.

У ненаголошеній позиції в усіх поліських українських діалектах звичайно зберігаються етимологічні *о*, *е* незалежно від того, чи вони знаходяться у відкритих чи в закритих складах: мосто'к, костки', ла'сговка, рад'ос'т', ста'рос'т', сподни'ца, ровчак', у конц'і', воз'му', конча'т' та ін., о'сен', по'пел, печку'р, печки', шестна'дцат', семна'дцат', во'семдес'ат, ка'мен', гре'бен', ле'бед' та ін. У наголошеній же позиції в типових поліських діалектах, зокрема в північній смузі лівобережнополіських (східнополіських), правобережнополіських (середньополіських), а частково й волинськополіських (західнополіських) та підляських відповідно до етимологічних *о*, *е* звичайно виступають звуки неднорідного творення, дифтонги *уо*, *уе*, *уи*, *уі*, *їо*, *їе*, *їи*, *їі*, *іе* та ін., а в південній смузі цих діалектів і в переважній більшості

волинсько-поліських (західнополіських) говорів — різноманітні монофтонги: у, ü, и, о, е, і.

22. Дифтонги на місці етимологічного *о*. У багатьох поліських говорах етимологічне *о* під наголосом заступається лабіалізованими дифтонгами \overline{yo} , \overline{ye} , \overline{yi} , $\overline{yі}$ та ін.

Дифтонгічні поліські говори розміщені здебільшого на території північно-західних районів Сумської області, на Чернігівщині (за винятком південно-східної її частини), в північній частині Київської і Житомирської областей, а також на північному сході Ровенської області, обіймаючи переважно північну смугу лівобережнополіських і правобережнополіських говорів. Південна межа дифтонгічних поліських говорів проходить приблизно по такій лінії з заходу на схід: Сарни—Цумань—північніше Рівного—Новгород-Волинський—північніше Коростеня—Ніжин—Сосниця—Новгород-Сіверський¹².

Лабіалізовані дифтонги в поліських діалектах виступають як окремі фонемні $\overline{yo/}$, $\overline{ye/}$, $\overline{yi/}$, $\overline{yі/}$, що реалізуються по говірках у різних варіантах.

Залежно від того, який з компонентів дифтонга є його вершиною (сильнішим елементом), серед дифтонгів розрізняють висхідні з вершиною на другому елементі ($\overline{yo'}$, $\overline{ye'}$, $\overline{yi'}$, $\overline{yі'}$) та спадні з сильнішим першим елементом ($\overline{y'o}$, $\overline{y'e}$, $\overline{y'i}$, $\overline{y'і}$), а залежно від місця артикуляції дифтонги бувають заднього ряду ($\overline{yo'}$, $\overline{y'o}$), середньо-переднього ряду ($\overline{y'e}$, $\overline{ye'}$, $\overline{y'i}$, $\overline{yi'}$) та переднього ряду ($\overline{yі'}$, $\overline{y'i}$, $\overline{ü'i}$, $\overline{üi'}$, $\overline{ü'ö}$, $\overline{üö'}$, $\overline{üë'}$, $\overline{ü'e}$).

Фонема $\overline{yo/}$ реалізується в таких варіантах: $[\overline{y'o}]$, $[\overline{yo'}]$, $[\overline{y'o}]$, $[\overline{üö}]$, $[\overline{üö'}]$, $[\overline{yo^a}]$, $[\overline{y^o}]$, $[\overline{y'o}]$ та ін., фонема $\overline{ye/}$ — $[\overline{y'e}]$, $[\overline{ye'}]$, $[\overline{üè}]$, $[\overline{üè'}]$, $[\overline{ye}]$, $[\overline{ye}]$, $[\overline{ye}]$ та ін., фонема $\overline{yi/}$ — $[\overline{y'i}]$, $[\overline{yi'}]$, $[\overline{üi}]$, $[\overline{üi'}]$, $[\overline{y^i}]$, $[\overline{y'i}]$, $[\overline{üi}]$ та ін.; фонема $\overline{yі/}$ — $[\overline{y'і}]$, $[\overline{üi'}]$, $[\overline{üi'}]$, $[\overline{y^i}]$, $[\overline{y'і}]$, $[\overline{üi}]$ та ін. Різні варіанти тієї ж самої фонемі звичайно співіснують в одній говірці і навіть в устах одного мовця. Проте для різних поліських говорів характерні різні типи дифтонгів. Так, у лівобережнополіських говорах виступають усі відомі різновиди дифтонгів $\overline{yo/}$, $\overline{ye/}$, $\overline{yi/}$, $\overline{yі/}$ (куон', стуол, куен' стуел, куин' стуил, куін', стуіл та ін.), а в деяких говірках поліського типу на північній Слобожанщині, зокрема на Воронежчині, також $[\overline{we}]$, $[\overline{wi}]$, що можуть переходити у двофонему зву-

косполуку [ve], [vi], (пор., ствел > стве'л, квинн' > квин' < <стуел, куин' та ін.); у правобережнополіських говірках, зокрема на Житомирщині і Ровенщині, найпоширеніший дифтонг /yo/ при спорадичному вживанні дифтонгів /ye/, /yi/, /oy/, (куон', куен', куин', коун' та ін.), а також «напівдифтонги» [y^o], [o^y], [yⁿ], при дуже послабленому другому елементі (ку^o н', ко^y н', куⁿ н' та ін.).

Спорадично дифтонги типу /yo/, /ye/, /yi/ зустрічаються в деяких волинсько-поліських говірках, зокрема на їх окраїнах та на Підляшші (снуп, снуп, снуп та ін.), хоч дослідники ще на початку ХХ ст. засвідчували тут їх значно частіше, відзначаючи проте, що вже тоді вони досить помітно втрачалися¹³.

Дифтонги в поліських говорах належать загалом до зникаючих звуків. Втрата їх починається з перетворення дифтонгів у «напівдифтонги» з дуже послабленим другим чи першим елементом ([y^o], [y^e], [yⁿ], [yⁱ], [y^o], [y^e], [yⁱ], [yⁱ] та ін.), які нерідко спостерігаються тепер на всій території поліських дифтонгічних говорів. Найінтенсивніше вони втрачаються в західній частині польського діалектного ареалу, де дифтонги, зокрема в волинсько-поліських говірках, зникли майже зовсім уже протягом ХХ ст., хоч втрата їх, зокрема в південній смузі, спостерігається і в інших поліських говорах.

23. Дифтонги на місці етимологічного *e*. Відповідно до етимологічного *e* під наголосом у поліських діалектах, зокрема в їх північній смузі, виступають різні дифтонги, що залежить також від характеру наступного приголосного чи точніше від того, який зредукований звук був у наступному складі. Якщо у наступному складі втрапився зредукований переднього ряду *ь*, то відповідно до етимологічного *e* виник нелабіалізований дифтонг переднього ряду /ie/, що виступає у варіантах [ie'], [i'e], [i'e'], [i'e'] та ін. (піеч < печь, с'іем < семь, шіест' < шесть, кис'іел' < кисель, йачм'іен' < ячмень та ін.); якщо ж у наступному складі втрапився зредукований заднього ряду *ѣ*, то на місці етимологічного *e* виникали лабіалізовані дифтонги типу /yo/, /ye', /yi/, /yi/ з пом'якшеними приголосними перед ними, причому самі дифтонги тепер звичайно виступають у передньорядних варіантах типу [ü'ö], [üö'], [ü'e], [ü'e'], [üü'], [üü'], [üi'], [ü'i], [üi'], [ü'i], [üi] та ін. (прив'юоз, прин'юос, т'юетка, т'юетка, т'юетка, шчуотка та ін.).

Поширення дифтонгів на місці етимологічного *e* здебіль-

шого збігається з поширенням їх на місці старовинного *o*. Так, в основній масі волинсько-поліських говірок, а також в південній смузі правобережнополіських і лівобережнополіських говірок відповідно до етимологічного *e* під наголосом звичайно виступають монофтонги *y*, *ÿ*, *e*, *i*.

Дифтонги іноді знаходимо і в відкритих складах, де появилися вони внаслідок діяння різних аналогій (пор., наприклад: пудвечуорок, прі "чуолок та ін.; пор. також: заробуоток, переруодок та ін.).

24. Монофтонги на місці етимологічних *o*, *e* в новозакритих складах. У південній смузі лівобережнополіських та правобережнополіських говорів, а також у волинсько-поліських говірках, тобто у поліських недифтонгічних говорах, на місці етимологічних *o*, *e* в новозакритих складах під наголосом виступають, звичайно, різні монофтонги. Так, у лівобережнополіських говірках відповідно до етимологічного *o* на місці колишніх висхідних дифтонгів виступають монофтонги [и], [и¹], [i], [i¹], зрідка [o], [e], на місці спадних — [y], спорадично [ÿ] (вори'т, пори'г, нич, сик, вори'т, ни'ч, ви'и, вол, кон', поч, вел, двер, печ, ке'стка, грум, вуз, нуч, нїч, гри" м, ні" ч, гри" м та ін.), а відповідно до етимологічного *e* — [i], [i¹], [e], [e¹], [y], [ÿ] (піч, сім, шіст', печ, шест', пїч, допїк, т'утка, т'їтка та ін.); у правобережнополіських говірках відповідно до етимологічного *o* звичайні монофтонги [и], [и¹], [i], [i¹], [y], зрідка [e] (кі" н', кі" т, кит, кун', кїт, кон', кен' та ін.), а відповідно до етимологічного *e* — [i], [i¹], [и], [y], [e] (піч, пі" ч, пич, печ, шчі'тка, шчу'тка, шчи'тка, допї'к, допїо'к, шест' та ін.); у волинсько-поліських говірках відповідно до етимологічного *o* звичайними є монофтонги [i], [i¹], [и], рідше [y], [ÿ] (кін', кі" и', кин, кун', кїн' та ін.), а відповідно до етимологічного *e* — [i] (т'ї'тка, піч, шіст' жі'нка та ін.).

Таким чином, відповідно до етимологічних *o*, *e* в різних українських діалектах виступає цілий ряд фонем: /i/, /y/, /ÿ/, /и/, /e/ та дифтонгічні фонemi /yo/, /ye/, /yи/, /yi/, /ie/.

25. Огляд складу вокалізму українських діалектів з урахуванням не лише кількісного складу, а й навантаженості, частотності вживання окремих фонем, дозволяє зробити такі висновки: 1. Найближчими до літературної української мови своєю системою голосних фонем є південно-східні діалекти, які характеризуються шестифонемним як наголошеним, так і неаголошеним вокалізмом; 2. Близькими до південно-східних є південно-західні діалекти, переважна більшість яких також характеризується шестифонемним вокалізмом того ж складу, що й південно-східні, але між цими

двома вокалізмами існують відчутні відмінності щодо навантаженості, частотності вживання окремих фонем, що дає підстави вважати систему вокалізму південно-західних діалектів за окрему діалектну систему, протиставлювану системі вокалізму південно-східних діалектів; 3. Своєрідна система вокалізму властива карпатським (разом з надсянським) говорам, що характеризується семифонемним (а деякі з них восьмифонемним) складом як у наголошеній, так і в ненаголошеній позиціях; ці говори своєю системою вокалізму відчутно протиставляються решті південно-західних; 4. Протиставлення наголошеного і ненаголошеного вокалізму в усіх південноукраїнських діалектах як південно-східних, так і південно-західних не відбивається (чи мало відбивається) на кількісному складі цих вокалізмів; 5. Поліські північноукраїнські діалекти різко протиставляються всім іншим українським діалектам як по лінії кількісного складу фонем у фонологічній системі, навантаженості, частотності їх уживання в мовленні, так і по лінії протиставлення наголошеного і ненаголошеного вокалізму, яке так виразно виступає в них у порівнянні з південноукраїнськими діалектами; 6. У фонологічній системі української діалектної мови можна розрізнити чотири основні діалектні системи вокалізму: а) південно-східну, б) південно-західну з галицько-буковинською та волинсько-подільською підсистемами; в) карпатську, г) поліську чи північноукраїнську, кожна з яких у більшій чи меншій мірі виразно протиставляється одна одній, характеризуючись при цьому і наявністю дрібніших варіантів.

2. ВІДМІННОСТІ У КОНСОНАНТИЗМІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ МОВИ

1. У консонантизмі, як і в вокалізмі, спостерігаються помітні відмінності поміж українськими діалектами, що торкаються як кількісного складу приголосних фонем, так і їх навантаженості, частоти вживання в живому мовленні.

Відмінності у частоті вживання приголосних фонем у різних діалектах найчастіше зумовлюються відмінностями у кількісному їх складі, що викликає звичайно взаємозаступлення фонем одна одною. Так, наприклад, у зв'язку з відсутністю у багатьох поліських та подільських говірках фонем /r'/ у них значно посилилася частота вживання фонем /r/, яка заступила першу у всіх випадках її вживання; те ж саме спостерігаємо і в лівобережнополіських та в багатьох південно-східних говірках, в яких, звичайно, відсутня фонема /ф/, що заступається найчастіше фонемою /х/ чи звукосполюкою [хв] та ін., у зв'язку з чим частота вживання фонем /х/ у цих говірках відчутно більша, ніж у тих, в

яких фонема /ф/ наявна. Проте частота вживання окремих приголосних фонем у різних українських діалектах не завжди залежить від відмінностей у кількісному складі фонем. Так, наприклад, поширеність фонем /ф/, /g/ у південно-західних діалектах зумовлюється також відносно більшою кількістю лексичних запозичень з цими фонемами, що сприяло міцнішому засвоєнню їх фонологічною системою цих говорів, хоч у них ці фонemi нерідко заступають собою й інші, «питомі» українські фонemi навіть у словах спільнослов'янського походження (пор., у подільських говірках: фали'ти, фіст та ін.; у покутсько-буковинських говірках: g'і'ти, g'і'w-ка, g'і'ло та ін.).

2. Відмінності поміж українськими діалектами в консонантизмі проявляються також і в звуковій реалізації окремих приголосних фонем, тобто у виявленні тієї ж самої фонemi у різних говірках в однакових фонетичних умовах через різні звуки, внаслідок чого звукове поле однакових фонем у різних говорах нерідко виявляється різним. Так, наприклад, фонема /л/ у частині південно-східних діалектів, зокрема в лівобережних та деяких інших, реалізується в специфічному альвеолярному (ясенному) звукові [л'], що сприймається на слух як напів'який, препалатальний звук (пор. коли', булі', мол'око' та ін.); фонemi /з'/, /с'/ у наддністрянських (галицьких) і в деяких інших суміжних з ними говірках виявляються в дорсально-палатальних звуках [з'ж'], [с'ш'] та ін., фонemi /к/, /g/ у певних фонетичних умовах у покутсько-буковинських та східнокарпатських (гуцульських) говірках виступають також у фонетичних варіантах [к'], [g'], що сприяє відчутному розширенню звукового поля цих фонем, чого не спостерігаємо в інших українських діалектах.

3. Протиставлення одних українських діалектів іншим спостерігається і в різних позиційних можливостях окремих приголосних фонем чи й цілих їх груп, що виявляється в неоднакових змінах фонем у різних діалектах у тих же самих фонетичних позиціях. Особливо численні відмінності цього різновиду характерні для південно-західної системи консонантизму, в якій досить виразно простежується залежність звукового вияву дзвінких і глухих приголосних фонем від фонетичних позицій, в яких вони опиняються в живому мовленні. Це викликає навіть взаємозаступлення дзвінких і глухих приголосних у відповідних фонетичних умовах, як наприклад, оглушення дзвінких в абсолютному кінці слова і в позиції перед глухими приголосними та ін., чим ця діалектна група виразно протиставляється іншим діалектним групам української мови.

Зрозуміла річ, що і в інших українських діалектах спостерігаються випадки різних змін окремих приголосних фо-

нем у тих же самих фонетичних умовах. Так, наприклад, у лівобережно-поліських говірках зникає /j/ ([i]) у позиції після голосної префікса: перешо'w, зашли', пришли' та ін.

4. Українська літературна мова, як про це свідчать дані новіших досліджень¹⁴, характеризується консонатизмом, що складається з 32 фонем, які за артикуляційними ознаками їх звукових виявів об'єднуються в певні групи. Так, за місцем творення серед приголосних фонем розрізняються: 1) губні /б/, /п/, /в/, /ф/, /м/; 2) передньоязикові: /д/, /д'/, /т/, /т'/, /з/, /з'/, /с/, /с'/, /н/, /н'/, /л/, /л'/, /р/, /р'/, /ц/, /ц'/, /дз/, /дз'/, /дж/, /ч/, /ж/, /ш/; 3) середньоязикові: /j/; 4) задньоязикові: /к/, /х/, /г/; 5) фарингальні: /г/; за способом творення: 1) проривні: /б/, /п/, /д/, /т/ та ін.; 2) фрикативні: /з/, /с/, /ж/, /ш/, /г/, /х/ та ін.; 3) африкати: /ц/, /ч/ та ін.; за участю голосу і шуму: сонорні: /р/, /л/, /м/, /н/ та ін., і шумні, серед яких — дзвінки: /б/, /д/, /з/, /г/ та ін., і глухі: /п/, /т/, /с/, /х/ та ін.; за додатковими ознаками артикуляції серед приголосних фонем української мови розрізняються: велярні чи тверді: /д/, /т/, /з/, /с/, /ц/ та ін., і палатальні чи м'які: /д'/, /т'/, /з'/, /с'/, /ц'/ та ін.

Кожна із приголосних фонем характеризується певними диференційними ознаками, якими вони розрізняються одна від одної. Разом з тим самі фонемні перебувають у тісних органічних взаємозв'язках, якими визначаються фонемні розрізнення. При цьому створюються своєрідні мікрогрупи приголосних.

5. Для української системи консонатизму, як і для консонатизму інших східнослов'янських і взагалі слов'янських мов, дуже важливим є розрізнення приголосних за ознакою дзвінкості і глухості, а також твердості і м'якості. За цими ознаками вони звичайно групуються парами (пор., наприклад, за ознакою дзвінкості: глухості: б—п, в—ф, д—т, з—с, ж—ш, ч—дж, ц—дз, г—х, г—к та ін., за ознакою твердості: м'якості: д—д', т—т', з—з', с—с', ц—ц', н—н', л—л' та ін.), хоч існують і непаристі фонемні, що не творять співвідносних пар як за ознакою дзвінкості: глухості (наприклад, усі сонорні та /j/ не мають паристих відповідників серед глухих), так і за ознакою твердості: м'якості (наприклад, усі передньоязикові, задньоязикові та фарингальний, а також шиплячі /ж/, /ш/, /ч/, /дж/ не мають паристих відповідників серед м'яких, а середньоязиковий /j/ — серед твердих). Таким чином, у складі консонатизму української літературної мови маємо 22 твердих фонемні: /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /д/, /т/, /з/, /с/, /ц/, /дз/, /л/, /н/, /р/, /ж/, /ш/, /ч/, /дж/, /х/, /к/, /г/ і 10 м'яких: /д'/, /т'/, /з'/, /с'/, /ц'/, /дз'/, /л'/, /н'/, /р'/,

/j/, з яких 20 фонем дзвінких, включаючи й сонорні та /j/ /б/, /в/, /д/, /д'/, /з/, /з'/, /дз/, /дз'/, /дж/, /ж/, /г/, /г/, /р/, /р'/, /л/, /л'/, /н/, /н'/, /м/, /j/ і 12 глухих: /п/, /ф/, /т/, /т'/, /с/, /с'/, /ц/, /ц'/, /ч/, /ш/, /х/, /к/.

Приголосні фонemi в основному своєму вияві виступають у сильній позиції, а в слабкій реалізуються у своїх варіантах. Для розрізнення приголосних за дзвінкістю: глухістю сильною позицією є положення перед усіма голосними, перед сонорними приголосними і /в/, а слабкою — в кінці слів і в середині слова перед іншими приголосними; для розрізнення ж приголосних за твердістю: м'якістю сильною позицією є положення перед голосними, крім /i/, а в деяких говорах, зокрема, галицько-буковинських, також крім інших передньорядних, і в кінці слів, а слабкою — перед /i/, а в ряді випадків і перед м'якими та напівм'якими приголосними та /j/.

6. До системи консонантизму української літературної мови найближчою є система консонантизму південно-східних діалектів, проте навіть в останній заходимо чимало відмінностей, що торкаються як самого кількісного складу приголосних фонем і їх якісного вияву, так і взаємовідносин поміж ними, що видозмінює певним чином систему консонантизму цих діалектів, протиставляючи її, з одного боку, системі консонантизму літературної мови, а, з другого — системам консонантизму інших українських діалектів.

Що ж до інших діалектних груп, то вони характеризуються значною кількістю відмінностей як поміж собою, так і в порівнянні з південно-східними діалектами та літературною мовою, в чому легко буде переконатися при порівняльному розгляді окремих груп приголосних фонем української діалектної мови.

7. Губні /б/, /п/, /в/, /ф/, /м/. Група губних фонем в українській літературній мові та в усіх її говорах складається лише з п'яти одиниць.

Протиставлення за ознакою твердості: м'якості у цій групі відсутнє, оскільки напівм'які [б'], [п'], [в'], [м'] чи пом'якшені [б'], [п'], [в'], [м'], що виступають звичайно перед [i], зокрема, найчастіше перед *i* < б, в, на всьому просторі поширення української мови є лише комбінаторними варіантами фонем /б/, /п/, /в/, /м/, а не окремими фонемами¹⁵.

Виразніше проявляється протиставлення за ознакою дзвінкості: глухості, за якою розрізняється дві пари фонем (б—п, в—ф), а фонема /м/, як і всі сонорні, не маючи собі відповідника серед глухих, виявляється непаристою.

В українській літературній мові і в багатьох говорах

досить слабо представлена фонема /ф/. Вона виступає звичайно лише в словах іншомовного походження (переважно в новіших запозиченнях), а також у деяких звуконаслідувальних словах, тому протиставлення фонем /в/, /ф/ за ознакою дзвінкості: глухості навіть у літературній українській мові досить слабе.

В основній масі південно-східних діалектів, зокрема в середньопаддніпрянських, включаючи й полтавські¹⁶, у слобожанських¹⁷, степових¹⁸, а також у лівобережнополіських говірках поліських (північних) діалектів¹⁹ та в ряді інших суміжних говірок фонема /ф/ заступається звичайно через [x], [xв] та ін. (пор., наприклад; ко'хта, ту'хл'і, хру'кти, хве'ршал, бухве'т та ін.), внаслідок чого протиставлення фонем /в/, /ф/ у них зовсім відсутнє, а фонема /в/ виявляється непариною.

У решті поліських (північних) діалектів, тобто у правобережнополіських і волинсько-поліських говірках фонема /ф/ виявлена порівняно слабо, хоч і ширше, ніж у лівобережнополіських (пор., наприклад: хви'ртка, хварту'х, хви'гу'ра, бухве'т, хва'йно, хо'рма та ін. поруч з фарту'х, фунт, фа'йно та ін.)²⁰, в результаті чого фонема /в/ у цих говірках, хоч і є парною, але її протиставлення фонемі /ф/ слабе.

Відчутно ширше представлена фонема /ф/ у більшості південно-західних діалектів, де вона виступає не лише в словах іншомовного походження відповідно до іншомовного f (пор., наприклад: фо'рма, фо'кус, фа'брика, фа'йний, фа'рби, фамі'лійна тощо), а й нерідко заступає собою питома звукосполюку [xв] чи й іноді фонему /х/²¹; пор., наприклад: фата'ти, фали'ти, фіст, фі'ртка, форости'на, ви'фат н'і, сфати'ти та ін., фу'тір, фу'тор та ін. Проте і в південно-західних діалектах протиставлення фонем /в/, /ф/ порівняно слабе, бо ж у позиції абсолютного кінця слова та перед глухими приголосними фонема /в/ ніколи не заступається фонемою /ф/, а реалізується звичайно, як і в інших українських діалектах, у фонетичних варіантах [y], [w], з той час як інші дзвінки приголосні в цих діалектах, оглушуючись у цій позиції, звичайно заступаються відповідними глухими, (пор., наприклад: боби'—біп, гриби'—грип, хлі'—ба—хліп та ін.).

Правда, в деяких крайніх західних говірках, зокрема в надсянських, а частково і в лемківських, можливе, хоч і непослідовне, заступлення /в/ через /ф/; пор., наприклад: кроф, буф (був), жо'фтий, уфт'і'кла, уфки'нув, уфчи'ти' л', фчо'ра, солофі'й та ін.²²

Таким чином, серед губних приголосних в усіх українських діалектах паристами є лише б—п, які тільки в південно-західних діалектах можуть взаємно заступатися (схема-

тично: б ← → п); решта приголосних губних /в/, /м/ у більшості діалектів, зокрема в південно-східних і частині поліських (в лівобережнополіських) виявляються непаристими через відсутність у них фонем /ф/; у південно-західних же діалектах, де фонема /ф/ звичайно наявна, паристими виявляються й фонемі в—ф, однак взаємозаступлення їх у цих говорах відсутнє (схематично: в—ф), у зв'язку з цим протиставлення цих фонем по дзвінкості: глухості треба вважати слабким. Отже, мікроструктури консонатизму губних у різних українських діалектах виявляються різними: 1) у південно-східних і в лівобережнополіських: б—п, в—м; 2) у волинсько-поліських і правобережнополіських: б—п, в—ф, м; 3) у південно-західних: б ← → п, в—ф, м.

8. Ствердіння губних, що сталося у свій час на всій території української мови, викликало появу перед [а], що виникло із старовинного носового е, двофонемних сполук губних із [j], а також із м'якими [л'], [н'], які стали наслідком виділення колишньої м'якості (палатальності) губних в окрему артикуляцію.

Двофонемна сполука губний + /j/ охопила всю територію української мови, ставши й її літературною нормою (пор.: лу'б'я, п'ят', в'яза'ти, м'я'со, м'я'ко, па'м'ят' та ін.). З українських діалектів вона найширше відома в південно-східних діалектах, а також у поліських (північних), хоч в останніх вона виступає лише перед наголошеним [а] (пор. п'ят' та ін.), а в ненаголошеній позиції вона відсутня (пор. пети', де'вет', де'сет', па'мет' та ін.), оскільки заступником колишнього носового е тут виступає [e].

Після [м] у багатьох українських говорах, зокрема, південно-західних, хоч це трапляється також у південно-східних і навіть поліських (північних), виступає часто двофонемна сполука [мн']; пор., наприклад: мн'а'со, па'мн'ат, по'лумн'а, мн'а (ім'я), с'імн'а, мн'а'ти, та ін.²³, а після /б/, /в/ — [бл'], [вл'], зокрема в південно-західних діалектах; пор., наприклад: лу'бл'а, голу'бл'а'та, здо'ро'вл'а, бе"зго'ло'вл'а та ін.²⁴.

Двофонемні сполуки [бл'], [пл'], [вл'], [мл'] особливо широко знані в 3-ій ос. множ. тепер. часу від дієслів II дієвідміни, ставши й літературною нормою української мови (пор., ро'бл'ат', лу'бл'ат', спл'ат', лі'пл'ат', ло'вл'ат', ло'мл'ат' та ін.).

Вони, крім південно-східних діалектів, поширені у поліських (північних) діалектах, якщо на [а] закінчення падає наголос (пор. спл'ат' та ін.), а також у ряді південно-західних, зокрема подільських, волинських, більшості карпатських. Правда, у багатьох галицьких (наддністрянських) говірках, а також у гуцульських, покутсько-буковинських, у частині північно-карпатських (бойківських) і в західній

частині західнокарпатських (лемківських), у цих випадках виступають звичайно двофонемні сполуки [bj], [pj], [vj], [mj]; пор., наприклад: ро'б'їат, л'у'б'їат, те'рп'їат, то'п'їат, ло'в'їат, сп'їат та ін.; ро'б'їет, сп'їет, ро'б'їїт, сп'її'т та ін., чи з опущеним *t* закінчення: ро'б'їе, л'у'б'їе та ін.²⁵ Між іншим, у цих говорах, очевидно, з аналогії до форм 3-ої ос. множ. виникли також ці ж двофонемні сполуки на місці /бл'/, /пл'/, /вл'/, /мл'/ і в 1-ій ос. одн.: ро'б'їу, л'у'б'їу, те'рп'їу, ку'п'їу, ста'в'їу, ло'в'їу, ло'м'їу, ко'рм'їу та ін.²⁶

У деяких південно-західних говірках, зокрема наддністрянських, в яких [a] заступається у відповідних фонетичних позиціях через [e], [i], [i], у дієслівних формах 3-ої ос. множ. опускається [j] і двофонемна сполука губного перетворюється в однофонемну, пор., наприклад: (вони) ро'б'їт, л'у'б'їт, зди'б'їт та ін.²⁷ Відсутність двофонемної структури в цих формах властива і поліським (північноукраїнським) діалектам з ненаголошеним особовим закінченням, в яких відповідно до старовинного *e* носового виступає /e/: (вони) ро'бет, ку'пет, ло'вет та ін.²⁸

9. З інших явищ, пов'язаних з губними приголосними, відзначимо асимілятивні перетворення груп губних *бн* > *мн*, *вн* > *мн*, що відомі переважно в південно-західних діалектах; пор. наприклад, *бн* > *мн* у галицьких (наддністрянських), східнокарпатських (гуцульських), подільських та інших говірках: р'і'мний, рімн'а'ти, дамнo', зда'мну, сла'мно та ін.²⁹; пор. також відчутно рідше явище *бн* > *мн* у північнокарпатських (бойківських) говірках: дрімн'їй, срімний, потрі'мно та ін.³⁰; пор. ще поширені в західній частині середньозакарпатських говірок (на захід від р. Боржави), а також у північнокарпатських (бойківських) та в північній частині західнокарпатських (лемківських) говірок асимілятивні перетворення групи *дн* ≥ *нн*: холо'нний, за'нний, тру'нно, у йе'нно та ін.³¹

10. Передньоязикові проривні /д/, /д'/, /т/, /т'/. Окрему мікросистему українського консонантизму становлять передньоязикові проривні фонемні, які, будучи паристими, протиставляються між собою як за дзвінкістю: глухістю (д—т, д'—т'), так і за твердістю: м'якістю (д—д', т—т') в усіх українських діалектах. Правда, взаємозаступлення дзвінких і глухих фонем цієї групи у слабкій позиції властиве лише південно-західним діалектам, а в двох інших діалектних групах воно звичайно відсутнє.

Отже, мікроструктури цієї групи фонем за ознакою дзвінкість: глухість у різних українських діалектах виявляються різними: 1) у південно-західних: д ← → т, д' ← → т'; 2) у південно-східних і поліських (північних): д—т, д'—т'.

11. Фонемні /д/, /т/ в усіх українських діалектах реалізуються у варіантах [д], [т], що є основними виявами цих

фонем, і [д'], [т'], [д], [т'], поширеність яких у різних українських говорах виявляється різною.

Звуки [д'], [т'] як варіанти фонем /д/, /т/ виступають в усіх українських діалектах у позиції перед і (<ѣ, е), а в більшості південно-східних діалектів, зокрема, в лівобережних південно-східних, також і перед і (<о) та перед -і (з кол. закінчення -иї) в називному — знахідному відм. множ. прикметників твердої групи, дієприкметників, порядкових числівників і займенників (пор. д'ід, д'і'ло, т'і'ло, т'і'сто, т'ік—текти та ін., але: Си'д'ір, Хве'д'ір, діл, стіл, по'тім, руді', круті', приби'ті, приши'ті, п'я'ті, ті та ін.; пор. також південно-східні: Си'д'ір, Хве'д'ір, д'іл, ст'іл, си'ті, круті', приби'ті, поши'ті, п'я'ті, по'тім, ті та ін.).

12. Фонemi /д', /т' у ряді південно-західних діалектів, зокрема, в галицько-буковинських говорах, а найпоширеніше в гуцульських і покутсько-буковинських говірках, у позиції перед [і] (найпоширеніше перед і <ѣ, е, хоч можливе також перед і <о), перед /е/ та його варіантами [e^н], [и^е], [и], що є заступником /а/ будь-якого походження після м'яких приголосних, а також в абсолютному кінці слів переходять у задньоязикові [g'], [k'] (пор., г'і'ти—д'і'ти, г'і'вка—д'і'вка, к'і'ло—т'і'ло, к'і'сто—т'і'сто, вк'ік—wt'ік, к'і'тка—т'і'тка, г'ім—д'ім, г'іста'ти—д'іста'ти, ск'і'у—стіл, бак'і'г—бат'і'г, г'е'ковати—д'а'кувати, сиг'е'т—сид'а'т', к'игну'ти—т'ігну'ти, к'і'мити—т'а'мити, к'і'шко—т'а'шко, жик'е'—жит'а', шч'і'ск'е—шча'с'та, коло'г'е—коло'д'а, попа'г'е'—попад'а'; тес'к'—тес'т', шіс'к'—шіс'т'ь, медві'г'—медві'д', поси'г'—поси'д', та ін.), хоч перехід цей здійснюється не зовсім послідовно навіть у покутсько-буковинських і східнокарпатських (гуцульських) говірках, яким у найбільшій мірі властиве це явище (пор. вживання паралельних форм у цих говірках: г'і'вка,—д'і'вка, к'і'сто—т'і'сто та ін.)³².

Явище переходу /т'/ в [k'] охоплює значно більшу територію, ніж перехід /д'/ в [g']; в окремих словах, зокрема перед і (<ѣ), воно трапляється не лише майже в усіх південно-західних діалектах, а й у значній частині південно-східних (пор., наприклад, у говірках середньонаддніпрянських і степових: к'і'сто, к'і'сно, к'і'сни'й та ін.)³³.

13. У значній частині південно-західних говорів, а також у правобережних південно-східних, фонemi /д', /т' у двофонемних сполуках [з'д'], [с'т'], нерідко переходять в африкати /дз'/, /ц'/ (пор., у гн'із'дз'і', роздз'или'ти, у гараз'дз'і' та ін., чес'ц', мас'ц', тес'ц', ма'с'ц'у—мас'ц'у', с'ц'іна', лл'с'ц'а та ін.)³⁴.

14. У ряді південно-західних говорів, зокрема у галицьких (наддністрянських), фонема /д/ у двофонемній сполуці /дц'/ може переходити в [й] (пор., наприклад, складні чис-

лівники на *-дцять*: двана'йц'і, три'йц'ат, два'йц'іт та ін.; пор. гакож і в інших поодиноких словах: моло'йц'і—молодці, коло'йц'і—колодці та ін.)³⁵, у говірках же покутсько-буковинських, східнокарпатських (гуцульських), подільських фонема /д/ у цій сполуці внаслідок регресивної асиміляції переходить у /ц'/. а в результаті наступного стягнення сама двофонемна сполука нерідко перетворюється в однофонемну /ц'/. (штирна'ц'ц'іт', двана'ц'іт', два'ц'іт' та ін.)³⁶.

15. У багатьох південно-західних діалектах, а також у ряді південно-східних говірок, зокрема, середньонаддніпрянських, і навіть у поліських (північноукраїнських) у двофонемних сполуках /дл'/, /тл'/ в окремих словах фонема /д/, /т/ переходять у /г/, /к/, (гл'а—для, наві'гл'і—навідлі, клі'є—тліє та ін.); подібне спостерігається спорадично також і в двофонемних сполуках /дн/, /дн'/, /дм/ (пор., Гн'істро' Гн'іпро', гнес'—днесь, Гмитро, на Гми'тра, та ін.)³⁷.

15. Передньоязикові фрикативні /з/, /з'/, /с/, /с'/. Група передньоязикових фрикативних свистячих фонем складається з чотирьох одиниць. Ці фонemi, будучи паристими, протиставляються між собою як за дзвінкістю: глухістю (з—с, з'—с'), так і за твердістю: м'якістю (з—з', с—с') в усіх українських діалектах, хоч за частотою вживання окремих фонем, а також у їх якісному вияві спостерігаються певні відмінності поміж діалектами. При цьому також треба мати на увазі, що взаємозаступлення дзвінких і глухих фонем цієї групи у слабкій позиції властиве лише південно-західним діалектам, в той час як в інших діалектних групах воно звичайно відсутнє.

Таким чином, мікроструктури цієї групи фонем за ознакою дзвінкість: глухість у різних українських діалектах різні: 1) у південно-західних з ↔ с, з' ↔ с'; 2) у південно-східних і поліських: з—с, з'—с'.

17. Фонemi /з/, /с/ в усіх українських діалектах реалізуються в основних своїх виявах [з], [с], а також у звукових варіантах [з'], [с'], [з'], [с'], причому варіанти [з'], [с'] звичайно виступають в усіх українських діалектах у позиції перед і (<ѣ, е), (зі'л'л'а, зі'л'а, зі'л'е, с'іно, о'с'ін' та ін.), а в ряді південно-східних діалектів також перед і (<о) та перед кінцевим -і прикметникового закінчення називного — знахідного відм. множ. (пор. зі'р, моро'зі'w, воз'і'w, с'іл', голос'і'w та ін.), хоч у багатьох південно-східних діалектах в останньому випадку виступають варіанти [з], [с'], (зі'р, воз'і'w, голос'і'w, си'зі', твере'зі', ко'сі', ру'сі та ін.), а в південно-західних діалектах — звичайно тверді [з], [с] (пор. зір, возіw, голосі'w, морозі'w, си'зі, твере'зі, ру'сі, ко'сі, бо'сі тощо).

18. Фонemi /з'/, /с'/ виступають у своєму основному

вияві [з'], [с'] майже в усіх українських діалектах. У багатьох галицьких (наддністрянських) говірках, а також у деяких суміжних з ними, зокрема у говірках Надсяння, Холмщини і Підляшшя, ці фонемі виявляються часто у дорсально-палатальних звуках з більшим чи меншим відтінком шепелявості [з''], [с''] ([з'ж'], [с'ш']); пор. наприклад: з'ж'іма', з'ж'і'л'е, з'ж'ві'р, с'ш'і'но, с'ш'віт, с'ш'ці'на', с'ш'міх' та ін. ³⁸.

У покутсько-буковинських, східнокарпатських (гуцульських), подільських, зокрема західних, та деяких інших говірках спостерігається ствердіння /с'/ у словотвірній частці, що входить до складу окремих займенників і прислівників, а в деяких говорах і в сполучниках; пор., наприклад: хтос, щос, ш'ос, кого'с, сес, цес, йаки'с, коли'с, куда'с, коби'с, аби'с та ін. ³⁹. Ствердіння /с'/, а також /з'/ спостерігається у ряді південно-західних говорів, зокрема у галицько-буковинських та в північнокарпатських і західнокарпатських говірках, у звукосполуках: [с'к], [з'к], що виступають у прикметникових суфіксах *-ский, -зкий*, та в іменниковому суфіксі *-иско*; наприклад: по'л'ска, па'н'ска, ниска', слиска', хлопи'ско, кони'ско, дитини'ско, пасови'ско та ін. ⁴⁰.

19. Передньо-язикові щілині шиплячі /ж/, /ш/. Літературна українська мова, як і більшість українських говорів, знає лише тверді фонемі /ж/, /ш/, які здебільшого реалізуються в основному своєму вияві [ж], [ш]. Літературна мова і більшість південно-східних діалектів знає і позиційні варіанти цих фонем — напівм'які [ж'], [ш'], які виступають переважно перед *i* (<ѣ, е) (ш'іс'т', на меж'і', на гру'ш'і та ін.) та перед закінченнями *-а* в наз.—знах., одн. іменників середн. роду (підп'і'ж'ж'а, роздорі'ж'ж'а, Заво'л'ж'а, підда'ш'ш'а та ін.) і *-у* в орудн. одн. іменників III відміни (по'дорож'ж'у, ро'зкіш'ш'у та ін.). Правда, деякі південно-східні говірки, зокрема лівобережні південпокиїнські і північнополтавські, крім того, мають напівм'які шиплячі і в інших випадках перед *a* та в деяких інших позиціях: ми'ш'а, душ'а', ж'а'ру, біж'а'т', леж'а'т', с'піш'а'т', хож'у' та ін. ⁴¹. Таким чином, у південно-східних діалектах у мікросистемі розглядуваних фонем існує лише протиставлення їх за дзвінкістю: глухістю такого типу *ж—ш*, тобто без переходу дзвінкої у глуху у слабкій позиції.

Такого ж типу протиставлення цих фонем і в більшості поліських (північних) діалектів, в яких, крім волинсько-поліських говорів, напівм'які варіанти цих фонем майже відсутні.

Майже відсутні напівм'які варіанти фонем /ж/, /ш/ і в ряді південно-західних діалектів, зокрема в подільських, східній частині волинських говірок, а також у деяких карпатських, зокрема в західнокарпатських та в західній части-

ні середньокарпатських говірок. У карпатських говірках ствердіння шиплячих /ж'/, /ш'/ викликало навіть появу неможливих в давніші часи звукосполук [жы], [шы]: жы'то, жыла', жы'ти, шы'ти, гро'шы та ін.⁴² Зважаючи на те, що для південно-західних діалектів властиве взаємозаступлення дзвінких і глухих приголосних фонем, мікроструктура цих фонем у відзначених південно-західних говірках має такий вигляд: ж ← → ш.

20. У деяких південно-західних говорах, зокрема в східнокарпатських (гуцульських), в ряді покутсько-буковинських і частково в суміжних галицьких (наддністрянських), навпаки, знані переважно (а в східнокарпатських навіть винятково) м'які фонemi /ж'/, /ш'/: біж'у', мо'ж'у, біж'е'ш', мо'ж'еш', біж'у'т, мо'ж'ут, но'ш'у, про'ш'у, руш'не'к, пш'ене'ш'ней, ш'е'бене'к та ін.⁴³ У цих говірках, зокрема у східнокарпатських (гуцульських), мікроструктура цієї групи консонантизму, отже, виглядає так: ж' ← → ш'.

М'які шиплячі, але вже як позиційні варіанти твердих, виступають і в багатьох наддністрянських, частково в південно-волинських (зокрема у західноволинських) говірках південно-західних діалектів, а також і в волинсько-поліських (західно-поліських) говірках поліських (північних) діалектів, зокрема в тих говірках, в яких поширене заступлення *a* після м'яких приголосних і шиплячих через [e], [i]: дирж'е'к, міш'е'ти, ж'е'ба, ж'е'ти, ш'е'пка, ш'інува'ти, ло'ш'е'та та ін.⁴⁴

21. У ряді південно-західних діалектів, зокрема в говірках польсько-українського пограниччя (південно-західна частина наддністрянських, говірки Холмщини) спостерігається, хоч і непослідовно, взаємозаступлення шиплячих і свистячих: з'е'ба—жаба, с'е'пка—шапка, сиро'кий—широкий, псени'це, вроза'й, за'йворонок—жайворонок та ін., Мари'ша—Мари'с'а та ін.⁴⁵ Таке взаємозаступлення шиплячих свистячими спостерігається в окремих словах у багатьох південно-західних говірках, зокрема в середньокарпатських та ін., а також в окремих південно-східних, зокрема в північнополтавських та ін.⁴⁶

З інших явищ, пов'язаних із шиплячими, вкажемо ще на перетворення груп [шк], [жк] в [чк], ([ч'к]), що спостерігається в західній частині карпатських говорів, зокрема в західних середньокарпатських, північнокарпатських (бойківських), в західнокарпатських (лемківських) говірках: чко'ла, ч'ко'ла—школа, чко'да—ч'ко'да—шкода, до'ч'ка—дошка, пр'ачка—пряжка та ін.⁴⁷

22. Передньоязикові аффрикати /дж'/, /ч'/, /дз'/, /дз''/, /ц'/, /ц''/, у мікросистемі аффрикат спостерігаються відчутні відмінності поміж українськими діалектами. Вони

торкаються як частотності вживання окремих африкат, так і їх звукової якості.

Українська літературна мова, як відомо, розрізняє три пари африкат за дзвінкістю: глухістю: дж—ч, дз—ц, дз'—ц'; за ознакою ж твердисть: м'якість розрізняється лише дві пари африкат: дз—дз', ц—ц', а африкати /дж/, /ч/ виявляються за цією ознакою непаристими.

Приблизно такий стан маємо у цій мікросистемі консонантизму і в більшості південно-східних діалектів. Правда, для цих діалектів, характерне порівняно обмежене вживання африкат /дж/, /дз/. Так, фонема /дж/ зовсім відсутня в багатьох південно-східних діалектах у дієслівних формах 1-ої ос. одн. тепер. часу типу *ходжу'*, *воджу'* тощо, які дуже часто приймають вигляд *ход'у'*, *вод'у'* тощо, а в тих говірках, в яких наявне чергування зубних з відповідними шиплячими у цих формах, нерідко фонема /дж/ заступається фонемою /ж/; пор., наприклад, у полтавських, південнокиївських і середньочеркаських говірках: *хожу'*, *бужу'*, *сизу'* та ін.⁴⁸. Крім того, африката /дж/ нерідко заступається через /ж/ в цих говірках і в інших випадках; пор., наприклад, у середньонаддніпрянських, слобожанських і степових херсонських говірках: *дрі'ж'ж'і*, *дро'ж'і*, *жміл'*, *бжолა'*, *жерело'* та ін.⁴⁹.

У багатьох південно-східних говорах спостерігається й заступлення африкат /дз/, /дз'/ відповідними фрикативними свистячими /з/, /з'/: *зе'ркало*, *звоно'к*, *звін*, *звінки'й*, *з'урча'т'*, *з'оба'ти*, *кукургу'за*, *кукуру'за* та ін.⁵⁰, хоч разом із тим місцями і в цих говірках стикаємося із спорадичною заміною /з/, /з'/ на /дз/, /дз'/; пор. у середньочеркаських, північно-полтавських та ін.: *дз'вір*, *дзіле'ний*, *дзіл'і'зо*, *дз'аб*, *дз'а'бра* та ін.⁵¹.

Обмеженість вживання африкат /дж/, /дз/, /дз'/, таким чином, є однією з характерних ознак південно-східних діалектів.

23. Поліські (північноукраїнські) діалекти функціонуванням африкат /дж/, /дз/, /дз'/ здебільшого збігаються з українською літературною мовою, хоч у частині з них, зокрема в полісько-волинських та в західній частині правобережнополіських (середньополіських) говорів, ці африкати вживаються дещо частіше. Найчастіше ж африкати /дж/, /дз/, /дз'/ виступають у південно-західних діалектах, де маємо майже послідовне (за винятком окремих говорів,

наприклад, подільських) вживання африкати /дж/ у дієслівних формах типу *хо'джу*, *са'джу* та у випадках, що збігаються з літературною мовою (останнє торкається також африкат /дз/, /дз'/). Крім того, ці африкати досить часто виступають у словах-запозиченнях, зокрема в полонізмах та румунізмах, відсутніх у літературній мові (пор., наприклад, румунізми: гаджу'га — молода смерека, джег—бруд, годжа'к—комиш та ін.; дзер, дзе'ра—сироватка, ри'ндза—шлунок молодого ягняти чи теляти, що вживається у висушеному вигляді як заправка при виготовленні бриндзи, бриндз'анка—діжечка для бриндзи, дз'ама—м'ясний відвар, бульон, спу'дза—попіл та ін.; полонізми: дзе"га'рик, дз'у'ра, дз'ін'кува'ти та ін.).

Разом із тим у південно-західних діалектах ширше, ніж у літературній мові, виступають африкати /дж/, /дз/, /дз'/ у питомих слов'янських словах. Так, у карпатських говорах, а частково також у галицько-буковинських, ще вужче у волинсько-подільських африката /дж/, крім дієслівних форм 1-ої ос. одн. тепер. часу типу *хо'джу*, *во'джу*, виступає, хоч і непослідовно, як рефлекс праслов'янських звукосполук dj у словах типу *саджа*, *меджа*, *пр'аджа*, *йі'джа*, *ме'джи*, *поме'джи* (між, поміж), *пере'дже* та ін., а також може заступати в окремих словах фонему /ж/ (пор., джураве'л' джа'воронки, джмури'ти, джи'галка та ін.), і фонему /ч/ як наслідок асимілятивного одзвінчення (пор., наприклад: *ходж* би та ін.)⁵², причому у східнокарпатських (гуцульських), західнокарпатських (лемківських) і в деяких інших південно-західних говірках на відміну від інших говорів виступає й м'яка африката /дж': дж'е'рело, дж'міл', дж'е'воронка, дж'ігу'н, дж'ур', садж'е'йут, ру^o спу^o рідж'е'н'е та ін.⁵³; пор. також заступлення фонемами /дз/, /дз'/ фонем /з/, /з'/ у багатьох південно-західних говорах, зокрема галицько-буковинських та волинсько-подільських: *зде" ле'ний*, *дзе'рно*, *дз'вір*, *дз'візда'*, *хадз'а'йін*, *хадз'е'йін*, *хадз'е'йство* та ін.⁵⁴

Отже, ширше, ніж у літературній мові та в інших українських діалектах, вживання африкат /дж/, /дз/, /дз'/ є однією з важливих ознак південно-західних діалектів у ділянці консонантизму.

21. Глуха фонема /ч/ у більшості українських діалектів є непаристою за ознакою твердість: м'якість; напівм'який звук [ч'] чи пом'якшений [ч'] є лише позиційними варіантами фонему /ч/, які виступають у тих же позиційних умовах, що й інші пом'якшені шиплячі (див. § 20); пор.: но'ч'і, пе'ч'і, кло'ч'ч'а, обли'ч'ч'а, ні'ч'ч'у, пі'ч'ч'у та ін.

У частині південно-західних діалектів, зокрема в подільських і суміжних з ними південно-східних говірках, спостерігається звуження вживання напівм'якої афrikати [ч] чи [ч']; пор. у поліських: кло'ча, буд'а'ча, камін'а'ча, лома'ча, ві'нича, ні'чуйу, пі'чуйу, ні'чу та ін.⁵⁵; пор. також подібне в середньочеркаських, наддунайських та ін. говірках⁵⁶. У ряді ж південно-східних говірок, навпаки, спостерігається ширше вживання пом'якшеної афrikати [ч'], яка виступає тут, очевидно, як варіант фонему /ч/. Так, наприклад, у полтавських говірках виступають у паралельному вжитку не лише форми типу *кло'ч'ч'а—кло'чча, обли'ч'ч'а—обли'чча*, а й *курч'а'—курча, воло'ч'ат'—воло'чат', толо'чат'—толо'чат', те'шч'а—те'шча* та ін.; пор., ще: 10 бо'ч'ок та ін., пор. також у лубенських говірках: ту'ч'а, те'шч'а, ч'ума' жовч', дощ', гонч'а'р', ч'о'вен, пч'ола', ч'истий та ін.; пор. ще у говірках північно-західної Сумщини (*воло'чат', мовч'а'т', курч'а', вовч'а'* та ін.), а також на Запоріжжі (*ка'чка—ка'чка, кру'ч'а—кру'ча, ора'ч'—ора'ч, толо'чат'* та ін.), в південнобессарабських говірках (*лоши'чка, во'мноч'ка, ди'чка* та ін.) тощо⁵⁷. Подібний стан із фонемою /ч/ знаходимо і в лівобережнополіських (східнополіських) і суміжних з ними правобережнополіських (середньополіських) говірках, де її варіант [ч'] виступає спорадично (*крич'а'т', прац'і', прац'іе* та ін., *курч'а'т, крич'ат', кло'ч'е* та ін.)⁵⁸.

Як позиційний варіант фонему /ч/, пом'якшений звук [ч'] виступає в ряді південно-західних діалектів, зокрема в наддністрянських, надсянських і в частині північнокарпатських (бойківських) говірок, перед *i* (<е) та перед рефlekсами *a>e, i* (після м'яких приголосних і шиплячих); *ч'ес, ч'ісу', ч'ис, ді'вч'е'та, гунч'е'р, кач'е'н, крич'е'т, шч'ісли'ва, зач'е'w* та ін.⁵⁹.

У кокутсько-буковинських, східнокарпатських (гуцульських) і в більшості карпатських говорів znana лише м'яка фонема /ч'/, яка в усіх випадках виступає на місці фонему /ч/ літературної мови: *печ'е'ш', печ'у', печ'у'т, дощ', кл'уч', ч'ес, ч'ому', вовч'е', ч'олові'к* та ін., *ч'ас, поч'ав, ч'ого', кола'ч', бога'ч', кл'уч', ноч'ова'ти, ру'чка* та ін.⁶⁰.

Таким чином, ці говори своєю м'якою фонемою /ч'/ різко протиставляються решті південно-західних діалектів та іншим українським діалектам як південно-східним, так і по-

ліським (північним), в яких звичайно виступає фонема /ч/ в її позиційних варіантах [ч], [ч̣], [ч̣̣].

26. З окремих діалектних явищ, пов'язаних з африкатою /ч/, відзначимо досить широке виявлення в багатьох українських говорах тенденції до заступлення фонему /ч/ фонемою /ш/ у двофонемній сполуці /чн/. Ця тенденція в ряді випадків знайшла закріплення як норма літературної української мови (пор., наприклад, літ. соняшник, рушник, рушниця, мірошник, торішний тощо), проте в багатьох говорах вона охоплює значно більше коло слів. Так, така заміна широко зустрічається в південно-східних діалектах (пор., задашник, налишник, па'с'ішник, помішни'к, моло'шний, мі'са'шний, смашни'й та ін.), а також у поліських (пор. помо'шнейе з'і'л'л'ечко, зри'вошне йа'блоко, смашни', пшени'шни, кл'у'шник та ін.) та в південно-західних діалектах (пор. ву'лишний, смашни'й, пшини'шний, со'н'ашна, мі'с'ашна, помо'шник та ін.)⁶¹.

Із вузьких діалектних явищ вкажемо ще на заступлення фонему /ч/ фонемою /ш/ у західній частині середньокарпатських говірок, суміжних із західнокарпатськими (лемківськими): ш'ш'у'тка—щітка, ш'ш'а'ст'а—щастя, ш'улуві'к—чоловік, ш'о—ч'о, ка'ш'ка—качка, ш'орт—чорт, ш'о'рний—чорний та ін.⁶².

27. Літературна мова і більшість українських діалектів знає дві глухих свистячих фонему /ц/ та /ц'/, які протиставляються між собою за твердістю: м'якістю і є паристими відповідниками до дзвінких африкат /дз/, /дз'/.

У той час як африката /ц'/' може виступати як на початку, так і в кінці складу та в кінці слів, африката /ц/ майже не зустрічається в кінці слів і в кінці складу (виняток становлять лише поодинокі запозичені слова типу *плац*, *палац*, *матрац*). Проте поширеність м'якої африкати /ц'/' в різних українських діалектах виявляється то вужчою, то ширшою, а в деяких із них ця африката як окрема фонема, здається, зовсім відсутня.

28. Африката /ц'/' звичайно реалізується в основному своєму вияві [ц̣'], але в багатьох галицьких (наддністрянських), а також деяких суміжних з ними говірках ця фонема, як і фонему /з'/, /с'/, виявляється в дорсально-палатальному звукові [ц̣''] з більшим чи меншим відтінком шепелявості [ц̣'ʁ'], як, між іншим, і фонему /дз'/' (> [дз̣''], [дз̣'лʲ]); пор. наприклад: вубіс''ц''е', с''ц''іна', два''йц''(т), два''йц''ат', дз''у'рка, дз''вір, ц''век, ц''вок, ц''ві'сти, ц''кува'ти та ін.⁶³.

У ряді південно-західних говорів, зокрема у галицько-буковинських і в деяких суміжних з ними карпатських говірках, спостерігається, хоч і непослідовно (найпослідовніше, здається, у східнокарпатських чи гуцульських говірках),

ствердіння /ц'/ у звукосполучі [ц'к], що виступає у прикметниковому суфіксі *-цкий*: купе'цкий, туре'цкий, г'іво'цке" й, парубо'цке" й та ін. ⁶⁴; до речі, суфікс *-цкий* виступає у східнокарпатських (гуцульських) говірках і в деяких суміжних з ними замість суфікса *-ский*, якщо перед цим суфіксом стоїть *н*; пор. па'нцке" й, молдава'нцке" й, переме" ш'л'е'нцке" й та ін. ⁶⁵.

Подібне ствердіння /ц'/ в суфіксі *-цк-* відзначається також у північній смузі лівобережнополіських (східнополіських) говірок (коза'цки, н'іме'цки, по-коза'цки, по-н'іме'цки та ін.), в яких, правда, сталося майже послідовне ствердіння /ц'/ і в інших позиціях, зокрема в кінці слів у суфіксі *-ец* (коне'ц, купе'ц, коре'ц та ін.), у зворотних формах дієслів на *-цца* (<тсья) (хвали'цца, хва'лицца, хва'л'ацца та ін.), та в інших випадках (пор., наприклад: на ла'wци, на коло'дци, на комирци' та ін.) ⁶⁶.

Майже послідовне ствердіння /ц'/ спостерігається у східнокарпатських (гуцульських) говірках, у зв'язку з чим можна говорити про злиття цієї фонемі в цих говірках з фонемою /ц/; пор., у кінці слів у суфіксі *-ец* (хло'пец, купе'ц, віне'ц), а також перед голосними *у, а, е, и* та приголосними *в, м* (пе'рцу, ву'ле" цу, цве'сте", цвір'ку'н, цве'рок, цмо'кнуте" та ін.); хоч у цих говірках зустрічається й м'який звук [ц'], зокрема в позиції перед *і* (<ѣ, е) (наприклад, ц'і'wка, ц'і'сар' та ін.) ⁶⁷, але його швидше можна вважати за позиційний варіант фонемі /ц/, а не за окрему фонему /ц'/. Зі ствердінням /ц'/ в певних позиціях стикаємося також у ряді інших південно-західних діалектів, зокрема в суфіксах *-ец'* *-иц'а*, в багатьох галицьких (наддністрянських), у західній частині подільських і південно-волинських говірок: вітре'ц, вдіве'ц, кіп'ец, пе'риц, па'лиц, швец, хло'нца, па'лца, віwца', тели'ца, йагни'ца, пйа'тница та ін. ⁶⁸.

29. Огляд мікросистеми аффрикат в українській діалектній мові дозволяє зробити такі висновки: 1. У південно-східних діалектах вона складається з шести одиниць: дж—ч, дз—ц, дз'—ц', причому протиставлення їх за дзвінкістю: глухістю досить слабке, що в ще більшій мірі послаблюється у зв'язку з слабким виявленням у цих діалектах дзвінких аффрикат /дж/, /дз/, /дз'/, які нерідко заступаються фонемами /ж/, /з/, /з'/; 2. У поліських (північноукраїнських) діалектах ці мікросистеми консонантизму приблизно того ж складу, що й у південно-східних діалектах, при сильнішій однак виявленості дзвінких аффрикат, які звичайно не заступаються іншими фонемами, хоч у північній смузі цих діалектів у зв'язку з диспалаталізацією /ц'/ можна, правда,

з певними застереженнями говорити про злиття фонем /ц/ і /ц'/ в одну фонему /ц/; 3. У південно-західних діалектах дзвінки афrikати представлені відчутно сильніше, ніж у решті українських діалектів, причому протиставлення їх відповідним глухим досить сильне, оскільки вони можуть у відповідних фонетичних позиціях взаємозаступатися (схематично: дж ← → ч, дз ← → ц, дз' ← → ц'), хоч у складі їх поміж окремими південно-західними діалектами спостерігаються відмінності, зумовлені, наприклад, заступленням фонем /ч/ фонемою /ч'/ у ряді говорів, злиттям фонем /ц/ і /ц'/ в фонемі /ц/ у східнокарпатських (гуцульських) говірках, тощо.

30. Передньоязикові сонорні /р/, /р'/, /л/, /л'/, /н/, /н'/. У літературній мові та в українських діалектах розрізняють шість передньоязикових сонорних фонем, які за ознакою твердість: м'якість групуються парами (р—р', л—л', н—н').

Правда, у більшості поліських (північноукраїнських) діалектах та в багатьох південно-західних, фонема /р'/ злилася з фонемою /р/ в одну фонему /р/, в яких проте в певних позиціях можуть виступати звуки [р'], [р'] як варіанти фонем /р/, у зв'язку з цим фонема /р/ в цих говорах за ознакою твердість: м'якість виступає як непариста.

Ареал говорів зі стверділим /р'/ окреслюється, за попередніми даними Атласу української мови, приблизно такою лінією: на сході — Щорс—Чернігів—гірло Прип'яті—Брусилів—Фастів—Звенигородка—Саврань—Первомайск, на південному заході — Кам'янка-Бузька—Тернопіль—Кам'янець-Подільський—Могилів-Подільський⁶⁹. Пор., наприклад, на північно-західній Чернігівщині: каса'р, пи'сар, суха'р, каса-ра', касару' та ін., вару', куру', згару', гавару' та ін., бу'ра, зара', бура'к, кручо'к, граз' та ін.⁷⁰, на Житомирщині: пора'док, утро'х, вару', ра'сно та ін.⁷¹, на західній Волині: бу'ра, ра'сний, пра'сти, пра'мо, цара', мо'ра та ін.⁷², на Тернопільщині: бу'ра, бура'н, ку'ру, ку'рат, кома'р, киттар, чу пир та ін.⁷³, на східному і південному Поділлі: зора, радно, рабий, горат, мірати, пудвіра та ін.⁷⁴, на Львівщині: бура'к, гово'ру, ку'ру, рату'нок, ра'сний, зора', трох та ін.⁷⁵, причому у ряді галицьких (наддністрянських) говірок у зв'язку із ствердінням /р'/ виділилася після нього окрема спеціальна артикуляція у вигляді [j]: прй'а'жа, рй'а'сний, зорй'а, бу'рйа, порй'а'док та ін., а також і в повіших словах — нарй'а'д, морй'а'к та ін.⁷⁶; пор., також у деяких говірках східного Поділля, де в цій позиції спорадично виникає [л'], як у деяких говірках Вінничини (пі'рл'а—пір'я), Уманщини (пі'рл'а, подві'рл'а та ін.)⁷⁷.

31. Більшість українських діалектів розрізняє фонем

/р/, /р'/, хоч частотність уживання цих фонем у різних діалектах різна.

Основна маса південно-східних діалектів щодо розрізнення фонем /р/, /р'/ збігається з літературною українською мовою, проте у ряді південно-східних, зокрема у лівобережних, полтавських і в деяких інших говірках, стикаємося з розширеним уживанням /р'/, зокрема в кінці складів і слів (база'р', са'хар', кома'р', багати'р', коса'р', бо'ндар', цар' та ін., пі'р'яа, бур'яа'н, двер'ми', Ха'р'кіw та ін.), а та кож на початку складу, очевидно, як гіперичне явище (р'а'ма, гр'ад, гр'ани'ца, квати'ра, комо'ра, др'укува'т', стр'учо'к, тр'ухлий та ін.)⁷⁸.

Найпоследовніше старовинне розрізнення /р/, /р'/ збереглося, мабуть, у карпатських говорах та в східнокарпатських (гуцульських) говірках: коса'р', лі'кар', читви'р', типир', ули'р', цар', вер'х, ме'р'ва, гір'кі'й, це'р'kow, пе'р'ший, мо'р'ква, гр'едка, бу'р'е, гор'у' та ін.⁷⁹.

32. В усіх українських діалектах розрізняються сонорні /л/, /л'/ та /н/, /н'/, проте поміж окремими діалектами спостерігаються більші чи менші відмінності як у частотності вживання кожної з цих фонем, так і в їх звукових виявах.

Фонемі /л/, /л'/ реалізуються в основних своїх виявах [л], [л'] та в звукових варіантах [л'], [л''], [л''], [л''], причому варіанти [л'], [л''] звичайно виступають в усіх українських діалектах з позиції перед *i* (<ѣ, е), (лі'то, лі'вий, со'лі, літа'ти, пол'і'w, ніс—нести, німі'й та ін.), а в ряді південно-східних діалектах також перед *i* (<о) та перед кінцевим *-i* прикметникових форм наз.—знах. відм. множ. (пор. лі'й—лойу, ніч—но'чі, ніс—но'са, сл'іw, вол'і'w, сні'w, син'і'w, бі'лі, зеле'ні та ін.), хоч навіть і в південно-східних діалектах в останньому випадку можуть виступати варіанти [л'], [л''], (лі'й, ніч, ніс, сл'іw, син'і'w, бі'лі, зе"ле'ні та ін.), а в південно-західних діалектах — звичайно тверді [л], [л''], чи напівпом'якшені [л'], [л''] (пор., лі'й, ніч, ніс, сл'іw, сні'w, сні'w, бі'лі, зе"ле'ні тощо).

У ряді південно-східних діалектів, а також у деяких суміжних з ними поліських (переважно східнополіських) і південно-західних (зокрема східноподільських) фонема /л'/ реалізується у своєрідному напівм'якому, препалатальному звукові [л'], що характеризується альвеолярною (ясенною), а в деяких (правобережних) говірках заальвеолярною артикуляцією. Найчастіше такий звук виступає у полтавських говірках (через що його іноді звать полтавським [л'])⁸⁰, де його маємо як перед целабіалізованими голосними переднього ряду, так і перед усіма голосними заднього ряду, пор., л'е'бід', кл'ен, зел'є'ний, кол'и', булі'и', булі'а', булі'о', мол'а'ко', пл'уг, гол'ова', пу'жал'но та ін.⁸¹.

Із діалектних позиційних варіантів фонем /н/ можна відзначити вживання у ряді південно-західних говорів, зокрема у карпатських і деяких суміжних з ними, специфічного напіввідкритого заднього носового звука [ŋ], що виступає найчастіше у словах-запозиченнях у позиції перед [к], [г], хоч може зустрічатися й у питомих слов'янських словах; пор., наприклад, у закарпатських говірках: гирта'ґка, пла'ґка, годі'ґка, тоґкы'й, скл'аґка, спі'ваґка, топа'ґки, гаґґл'а'р', шві'ґґлер, аґґі'на та ін.⁸²

Правда, відзначені варіанти фонем /л/, /н/, належать до слабо вивчених ще явищ української діалектної фонетики, у зв'язку з чим немає поки що можливості говорити детальніше і про межі їх поширення, і про позиційні умови, в яких вони проявляються.

33. У деяких південно-західних говорах, зокрема в північнокарпатських (бойківських), а також в окремих суміжних з ними говірках, зокрема в південній частині наддністрянських та ін., спостерігається заступлення /л/ через /в/ ([v], [w], [w]) в абсолютному кінці слів, а також, і в середині та на початку слів (оре'w, віw, стіw, го'wґка, гор'і'wґка, пи'wґка, мовоко', ма'сво, ходи'ва, бы'ва, с'піва'ва та ін.)⁸³, хоч у різних південно-західних говірках, в яких спостерігається це явище, умови діяння його не збігаються.

34. З інших явищ відзначимо ще заступлення /н'/ через /j/ ([j]) у звукосполучі [н'к] у демінутивних формах іменників, прикметників та інфінітивів, що зустрічається в ряді південно-західних говірок (у північнокарпатських чи бойківських, у північній частині західнокарпатських чи лемківських, в південно-західних наддністрянських тощо): ластіво'йґка, со'нийко, голово'йґка, молоде'йґкий, дрібне'йґкий, мале'йґкий, пи'тойкі, спа'тойки та ін.⁸⁴, а також у полісько-волинських (західнополіських) і суміжних говірках: вичо'ройґка, ві'трейґку, до'лейґку, ластуво'йґка, журбо'йґка, молоде'йґкий, старе'йґкайґа та ін.⁸⁵

У частині північнокарпатських (бойківських) говірок звукосполуча [нк] може заступатися звукосполучкою [н'к]: ж'і'н'ґка, шин'ґка'р, суки'ґе'н'ґка, шкл'и'ґе'н'ґка та ін.⁸⁶

35. Окремо треба відзначити відбиття в різних українських діалектах звукосполук [ри], [ли], що із старовинних звукосполук tr̥t̥, tl̥t̥, tr̥t̥, tl̥t̥, в яких *ѣ*, *ь* були слабкими. Літературна українська мова і південно-східні діалекти мають звичайно [ри], [ли] (крива'вий, гримі'ти, глита'ти, блишча'ти та ін.; пор. також крини'ц'а, в якому проте звукосполуча [ри] не з *рѣ*, а з *ри*, хоч це слово веде себе по діалектах, як і слова з звукосполучкою *ри* < *рѣ*)..

У поліських (північних) діалектах тут також здебільшого виступає звукосполуча [ри], [ли], яка проте нерідко,

зокрема у лівобережнополіських говірках, заступається й [рo], [лo].

Південно-західні діалекти мають двояке відбиття цих звукосполук: 1) у карпатських говорах, а також у східно-карпатських (гуцульських) і деяких інших суміжних з ними говірках більш-менш послідовно виступають звукосполуки [ир], [ил], [ыр], [ыл], [ер], [ел], хоч паралельно у ряді випадків у багатьох з цих говірок можливі і звукосполуки [ри], [ли], [ры], [лы], [ре], [ле]: кырва'вый, гырмі'ти, гылта'ти, кырти'ц'а, кирти'ц'а, керти'ц'а (кріт), хырбе'т, былха', блыха', бле" ха', блыха', дрыва, дрыва (дрова), сыwза, слыза, слиза' та ін.⁸⁷; 2) у решті південно-західних — [ри], [ли], [ре], [ле] при спорадичному [ир], [ил], [ер], [ел]: бритва', дри'ва—дро'ва, слиза', йа'блинка, хребе'т—хрибе'т, блыха'—блоха', слиза'—сл'оза', гримі'ти, криши'ти, христи'ти, бли'скати та ін., хоч і слово *крини'ця* у переважній більшості південно-західних діалектів відоме у вигляді *кирни'ц'а*, *керни'ц'а* тощо⁸⁸.

36. Середньоязикова фонема /j/. Непариста як за дзвінкістю: глухістю, так і за твердістю: м'якістю середньоязикова фонема /j/ реалізується у звуках [j] та [i]. перший з яких звичайно виступає на початку слів і складів, а другий — в кінці складів.

Частотність уживання цієї фонему в різних українських діалектах не однакова, оскільки вона в різних звукосполуках зазнала по діалектах різних змін; пор., наприклад, різне відбиття /j/ по діалектах у звукосполуках з губними (див. § 8 цього розділу), пор. також фонему /j/ як заступника /д'/, /н'/ у звукосполуках [д'ц'], [н'к'] в ряді південно-західних діалектів тощо (див. §§ 14, 34 та ін.).

З окремих діалектних явищ, пов'язаних з фонемою /j/ і не згадуваних досі, відзначимо її втрату після голосної префікса у словах типу *пришли'* (<прийшли), *зашли'* (<зайшли), *ви'ду* (<вийду), *ви'нали* (<вийн'али) тощо, що спостерігається в ряді поліських (північноукраїнських) говорів, зокрема у лівобережнополіських (східнополіських), опускання її у формах наз.—знах. відм. одн. прикметників чол. роду у багатьох поліських говорах (до'бри<добрий, молоди'<молодий тощо), хоч у цих же (поліських) говорах відзначається також ширше вживання [j] як приставного (протетичного) звука: пор. йаго'н'—ваго'н', йі'волга, йу'лица, йу'личка, Йіва'п та ін.⁸⁹, хоч протетичний [j] часто зустрічається в окремих словах і в деяких південно-західних діалектах зокрема в північнокарпатських (бойківських), наддністрянських та ін.: йи'скра, йі'скра, йи'стик, йена'кше, йинди'к, йа'нгрис тощо⁹⁰.

37. Задньоязикові /g/, /k/, /x/ та фарици-

гальна фонема /г/. Окрему групу приголосних фонем становлять задньоязикові /g/, /k/, /x/, остання з яких за ознакою дзвінкості: глухість входить у міжфонемні зв'язки з фарингальною (гортанною) фонемою /г/, що дає підстави всі чотири фонemi розглядати як одну мікросистему в українському консонантизмі.

У цій мікросистемі відсутнє розрізнення фонем за ознакою твердості: м'якість, оскільки всі вони тверді. Правда, в певних позиціях вони можуть реалізуватися як напівм'які чи пом'якшені звуки [g'], [k'], [x'], [g'] чи [g], [k], [x], [g], що звичайно буває в літературній мові і в багатьох діалектах, зокрема південно-східних, перед *i* (<*o*) та перед *-i* прикметникового закінчення наз.—знах. відм. множ. (пор. к'ін', к'іт, бат'к'і'w, гор'і'x'іw, плуг'іw, г'і'рше, г'ірк'і', сух'і'. туг'і' тощо), але в такому випадку ми маємо справу не з окремими фонемами, а з позиційними варіантами фонем /g/, /k/, /x/, /г/. Навіть у тих південно-західних діалектах, в яких існують м'які /g'/, /k'/ як заступники фонем /д'/, /т'/ у певних позиціях (див. § 12 цього розділу), вони швидше всього не можуть розглядатися як окремі фонemi, а лише як позиційні варіанти інших фонем, хоч, правда, для деяких східно-карпатських (гуцульських) говірок, в яких можливий перехід т' > к', д' > g', не лише перед /i/, /e/ та їх фонетичними варіантами, а й у кінці слів (пор. тес'к', ш'іс'к', де'с'ік', медві'g', поси'g' та ін.)⁹¹, можна говорити з певними застереженнями і про фонематичність /к'/, /g'/.

Таким чином, співвідношення розглядуваної мікросистеми фонем за ознакою дзвінкості: глухість у літературній мові має такий вигляд: g—k, г—x.

38. За частотою вживання окремих фонем цієї мікросистеми, зокрема /g/, /г/, українські діалекти відчутно розрізняються поміж собою.

Як відомо, фонема /g/ не виступає в українській мові в питомих слов'янських словах, де вона здавна уже заступилася фонемою /г/, а сфера вживання її обмежується переважно запозиченими і звуконаслідувальними словами та похідними від них (пор., га'нок, гра'ти, гвалт, га'ндж, гніт, заграгува'ти, гвалтува'ти, ганджува'ти та ін., ge—ge—ge, ge'гати, gege'кати, gegota'ти, ge'гнути, ge'ган'на та ін.). Проте і в цих словах у ряді південно-східних діалектів, хоч і далеко не в усіх, спостерігається виразна тенденція до заступлення фонemi /g/ фонемою /г/, проте ця тенденція в жодній південно-східній говірці не дійшла ще до повної її реалізації, внаслідок чого певна кількість слів зберігається з фонемою /g/; пор. гедз', гу'л'а, гу'іт, гу'гнут', гвалт, га'ва, ге'ргул', джигу'п, дзи'га, ху'га та ін.⁹²

Поліські (північноукраїнські) діалекти, як і літературна українська мова та більшість південно-східних діалектів, характеризуються обмеженим уживанням фонемі /g/, хоч західна частина їх, зокрема волинсько-поліські говори, відзначаються дещо більшою частотою вживання цієї фонемі⁹³.

Отже, і в поліських (північноукраїнських), і в південно-східних діалектах у цій мікросистемі консонантизму спостерігається таке співвідношення фонем: g—к, г—х.

Найбільша частота вживання фонемі /g/ властива південно-західним діалектам. Значна кількість запозичених слів з інших мов, зокрема польської, німецької, румунської, угорської тощо, до складу яких входить ця фонема і які сферу свого вживання обмежили цими діалектами, порівняно часте функціонування цих слів у повсякденному вжитку — все це сприяло зміцненню позицій цієї фонемі в живому мовленні і твердому засвоєнню її фонологічною системою південно-західних діалектів (пор., наприклад, деякі з цих слів і похідні від них, що виникли переважно вже на українському діалектному ґрунті; полонізми: ва'рга, варга'тий, гемба, гемба'тий, гре'чно, гре'чний, гре'чн'іст', дзи'гар, дзига'рик та ін.; германізми: гвер, гре'йцер, гра'йцер, граса, та ін.; мадяризми: га'зда, газди'н'а, газдо(у)ва'ти, газдова'н'а, газді'вство, ле'гін', легі'ник, тенгері'ц'а та ін.; румунізми: гл'аг, гл'а'гати, гл'а'ганец', гл'а'ганка, геле'та, геле'тка, гирли'га, бале'га, беле'га, грун' та ін.).

Оскільки фонема /g/ знаходиться у зв'язках протиставлення за ознакою дзвінкість: глухість з фонемою /k/, а для південно-західних діалектів взагалі властиве асимілятивне заступлення дзвінкх: глухих приголосних фонем, то й фонема /g/ стала також заступати у відповідних позиціях фонему /k/ в питомих слов'янських словах; пор. йагби', йегби', айа'гже, айе'гже, ви'гл'уйе, лига'ти, вели'гден', г зими', г н'о'му, г вам, йег вода', та'г гада'йи та ін.⁹⁴ (в поодиноких словах таке заступлення спостерігаємо і в південно-східних діалектах: йагби, вогза'л, та'гже, н'ігде', йагра'з та ін.)⁹⁵.

Крім того, у ряді південно-західних говорів, зокрема в галицько-буковинських та ін. (найпослідовніше у східно-карпатських чи гуцульських говірках), фонема /g/, зокрема її варіант [g'], заступила у певних позиціях також фонему /d'/, /d/ (див. §§ 12, 14 цього розділу).

Усе це значно розширило діапазон вживання фонемі /g/ у південно-західних діалектах і відчутно зміцнило її позиції у фонематичній системі цих говорів.

Якщо зважати на факт асимілятивного заступлення дзвінкх і глухих фонем у південно-західних діалектах, то вияв-

ляється, що протиставлення за ознакою дзвінкість: глухість у цій мікросистемі фонем сильне, що схематично можна зобразити так: $g \leftarrow \rightarrow k$, $g \leftarrow \rightarrow x$. Якщо ж урахувати, що в деяких східнокарпатських (гуцульських) говірках, хоч і з певними застереженнями, /k'/, /g'/ можна вважати за окремі фонemi (див. § 37), то для цих говірок можна збудувати таку схему цієї мікросистеми фонем: $g \leftarrow \rightarrow k$, $g \leftarrow \rightarrow x$, $g' \leftarrow \rightarrow k'$.

39. Українська літературна мова і більшість українських діалектів, зокрема південно-східні, значна частина південно-західних, зокрема подільсько-волинські та ін., а також частина поліських (північних), зокрема полісько-волинські, має звичайно звукосполюки *ги, ки, хи* відповідно до старовинних звукосполук *гы, кы, хы*. Правда, в карпатських говорах, зокрема в більшості середньокарпатських і західнокарпатських (лемківських), в яких збереглася фонема /y/, звичайними є звукосполюки *гы, кы, хы* (у частині середньо-закарпатських *ги, ки, хи*).

У значній частині поліських діалектів, зокрема у північних лівобережнополіських (східнополіських) і правобережнополіських (середньополіських) звичайно виступають звукосполюки *г'і, к'і, х'і*, поруч з якими зустрічаються й *ги, ки, хи*⁹⁶.

У багатьох наддністрянських, надсянських, частині північно-карпатських (бойківських) та в східнокарпатських (гуцульських) говірках південно-західних діалектів виступають звукосполюки *к'е", х'е", к'и", х'и", к'і, х'і, г'і, ги* та ін., причому та чи інша реалізація цих звукосполук у різних говорах залежить також від наголосу (*г'і, к'і, х'і* — найчастіше в ненаголошеній позиції)⁹⁷.

В абсолютній більшості українських діалектів в іменниках І відміни в дав.—місц. відм. одн. приголосні *г, к, х* чергуються з відповідними свистячими (*з, ц, с*). Проте в окремих говірках, найчастіше в ряді південно-східних степових, таке чергування порушується повністю чи частково, у зв'язку з чим у цих говірках нерідко співіснують паралельні форми: на пог'і, на річк'і, у кожу'х'і, в рук'і, в руці', в луз'і та ін.⁹⁸.

40. З інших явищ українського діалектного консонантизму відзначимо ще деякі.

1. Більша поширеність супроти літературної мови протетичних приголосних *г, в, й*. Протетичний *г* особливо широко представлений в ряді південно-західних діалектів, зокрема в подільсько-волинських та ін., а також у волинсько-поліських (західнополіських) говорах: го'ко, гора'ти, гуве'чка, гинди'к, гика'ти, гобі'дати, го'с'ін', горе'л, гу'лиц'а Гил'ко', Гоме'л'ко, Ганті'н та ін.⁹⁹. Для наддніпрянських, надсянських, північної частини східноподільських говірок і для деяких поліських, зокрема лівобережнополіських (східнополісь-

ких), властивий протетичний *в*: во'с'ін', во'чи, вукрі'п, вута'ва, вора'ти та ін.¹⁰⁰. У північно-західній частині наддністрянських говірок і в надсянських говірках виступає протетичний *л*: лота'ва (отава), ло'кун' (окунь), лопа'вка (опалка), л'атра'мент (атрамент), Л'іл'ко' (Ілько) та ін.¹⁰¹. У ряді ж поліських і південно-західних, як уже відзначалося (див. § 36), поширений приставний *й*.

2. Відсутність подвоєння м'яких приголосних. Для літературної мови і більшості українських діалектів, зокрема південно-східних і поліських (північноукраїнських), властиве асимілятивне подвоєння м'яких приголосних фонем в іменниках типу *зілля*, *життя*, що виникло внаслідок асиміляції *ј* до попереднього м'якого приголосного після занепаду слабого зредукованого *ь* (у групі *-је*) і відоме також під назвою подовження приголосних звуків (пор. півд.-сх. з'і'л'л'а, нас'і'н'н'а, жит'т'а', воло'с'с'а та ін., поліськ. з'е'л'л'е, жит'т'е', знан'н'е' та ін.). Це подвоєння охопило не лише приголосні /д'/, /т'/, /з'/, /с'/, /ц'/, /л'/, /н'/, а й шиплячі /ж/, /ш/, /ч/ (пор. збі'ж'ж'а, підда'ш'ш'а, кло'ч'ч'а).

У південно-західних діалектах сталося стягнення цих приголосних, внаслідок чого в них подвоєнні приголосні у цих випадках відсутні; пор.; шит'а', ткан'а', шма'т'а, коло'с'а, камі'н'а, гру'д'а, ріл'а', кло'ча та ін.; жит'е', з'і'л'е, віс'і'л'е, жит'и', з'і'л'и, з'і'л'і, камі'ні, вуло'сі та ін.¹⁰². Цим південно-західні діалекти різко протиставляються решті українських діалектів.

41. Огляд консонантизму української діалектної мови дозволяє зробити певні узагальнення.

Поміж українськими діалектами у консонантизмі спостерігаються відчутні відмінності, що торкаються як кількісного складу приголосних фонем, їх якісних виявів, навантаженості (частоти вживання), так і взаємовідносин між фонемами у мікросистемах консонантизму. Так, в основній масі південно-східних діалектів відсутня фонема /ф/, і їх система консонантизму складається з 31 одиниці, внаслідок чого збільшилася навантаженість фонем /х/ і /в/, а в мікросистемі губних приголосних виявилася непаристою за дзвінкістю: глухістю не лише фонема /м/, як і в інших діалектах, а й фонема /в/; у багатьох же південно-східних діалектах, зокрема лівобережних, відсутні також дзвінки африкати /дж'/, /дз'/, /дз'/, що заступилися фонемами /ж/, /з/, /з'/, у зв'язку з чим їх система консонантизму стала складатися лише з 28 фонем, а в мікросистемі африкат втрачено протиставлення за дзвінкістю: глухістю.

Подібний стан спостерігається і в консонантизмі інших діалектних груп. Так, основна маса поліських (північноукраїнських) діалектів має систему консонантизму, що

складається з 30 фонем, оскільки в них також здебільшого відсутня фонема /ф/, а фонemi /р/, /р'/ збіглися в одній фонемі /р/, внаслідок чого збільшилася навантаженість заступників цих фонем, а в мікросистемах губних і передньоязикових сонорних відбулися відповідні зміни (в мікросистемі губних виявилася непаристою за дзвінкістю: глухістю фонема /в/, а в мікросистемі сонорних — за твердістю: м'якістю фонема /р/); у ряді ж поліських діалектів у зв'язку із збігом фонем /ц/ і /ц'/ в одній фонемі /ц/ ця фонема у мікросистемі африкат виявилася непаристою за твердістю: м'якістю, а вся ссита консонантизму зменшилася ще на одну фонему.

Значними відмінностями характеризується система консонантизму південно-західних діалектів. В усіх них порівняно широко виступають фонemi /ф/, /г/, а також дзвінкі африкати /дж/, /дз/, /дз'/, які в інших діалектах порівняно слабо виявлені, або ж і зовсім відсутні (останнє в першу чергу стосується фонemi /ф/), однак і в кількісному і в якісному складі консонантизму цих діалектів знаходимо чимало відмінного. Так, у волинсько-подільських говорах і в частині галицьких (наддністрянських) сталося злиття фонем /р/, /р'/ в одній фонемі /р/, внаслідок чого їх система консонантизму стала складатися з 31 фонemi, а в мікросистемі передньоязикових сонорних фонема /р/ виявилася непаристою. У решті ж південно-західних діалектів кількість приголосних фонем зводиться найчастіше до 32 одиниць, але за якісним їх складом і особливо за їх звуковими виявами спостерігається чимало відмінностей. Так, у карпатських говорах і в деяких інших відповідно до фонemi літературної мови /ч/ маємо фонему /ч'/, внаслідок чого виникли відмінності у взаємовідносинах між фонемами у мікросистемі африкат, а в східнокарпатських (гуцульських) говорах відсутні фонemi /ж/, /ш/, /ч/, /ц'/, які заступаються фонемами /ж'/, /ш'/, /ш'/, /ч'/, /ц/, в результаті чого сталися відчутні зміни у взаємовідносинах між фонемами у мікросистемах передньоязикових шиплячих, а остання мікросистема до того ж скоротилася на одну одиницю (фонема /ц/ виявилася непаристою за твердістю: м'якістю, як і, між іншим, фонема /дз'/, хоч правда, деякі східнокарпатські (гуцульські) говірки в мікросистемі задньоязикових фонем мають, можна допускати, ще й фонemi /г'/, /к'/, що викликає значну перебудову взаємовідносин між фонемами цієї мікросистеми, а всю систему консонантизму цих говірок збільшує до 33 фонем.

Дуже істотною ознакою південно-західного діалектного консонантизму є сильне протиставлення приголосних фонем за ознакою дзвінкість: глухість, яке проявляється у взаємо-

заступленні протиставлюваних фонем у відповідних фонетичних позиціях. Цією ознакою південно-західні діалекти виразно протиставляються решті українських діалектів, а також літературній мові, де протиставлення приголосних фонем за ознакою дзвінкості: глухості порівняно слабке, оскільки воно звичайно не викликає асимілятивного взаємозаступлення відповідних фонем.

Таким чином, у фонологічній системі української діалектної мови виділяється три основні діалектні системи консонантизму: а) поліська (північноукраїнська), б) південно-східна, в) південно-західна, кожна з яких, характеризуючись певними особливостями, виразно протиставляється одна одній, причому саме південно-західна система консонантизму з її рядом специфічних ознак у найбільшій мірі протиставляється як двом іншим діалектним системам, так і системі консонантизму української літературної мови. Разом з тим у кожній діалектній системі виділяються ще й окремі підсистеми, кожна з яких у свою чергу має й свою специфіку.

ЛІТЕРАТУРА:

¹ Пор., наприклад, В. С. Ващенко, Полтавські говори, Х., 1957, стор. 37—46; І. О. Варченко, Лубенські говірки і діалектна суміжність, К., 1963, стор. 22—31, 44—45 та ін.

² Див. А. М. Залеський, Вокалізм південно-західних говорів української мови, К., 1973, стор. 13 і далі та ін.

³ Див. Б. Кобиллянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928, стор. 21—22; Л. Э. Калнынь, Опыт моделирования системы украинского диалектного языка (Фонологическая система), М., 1973, стор. 73 і далі; А. М. Залеський, назв. праця, стор. 23 і далі та ін.

⁴ І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, I, Прага, 1938, стор. 59—66; Я. О. Пура, Говори західної Дрогобиччини, Львів, 1958, стор. 24—25; Д. Г. Бандрівський, Говірки Підбузького району Львівської області, К., 1960, стор. 14—16; І. Верхратський, Говір замішанців, ЗНТШ, т. III, Львів, 1894, стор. 168; Й. О. Дзендзелівський, Конспект лекцій з курсу української діалектології, ч. I. Фонетика, Ужгород, 1965, стор. 30—32; С. П. Бевзенко, Лабіалізоване *ы/ы⁰* в говорах Закарпаття, «Наукові записки Ужгородського університету», т. XIV, Діалектологічний збірник, 1955, стор. 161—167 та ін.

⁵ Див., наприклад, Т. В. Назарова, Спроба картографування фонемних структур в Атласі української мови, «Територіальні діалекти і власні назви», К., 1965, стор. 120—121 та ін.

⁶ І. Панькевич, назв. праця, стор. 76—79.

⁷ Детальний огляд вокалізму української діалектної мови див.: П. О. Дзендзелівський, Конспект лекцій з курсу української діалектології /ч. I. Фонетика/, Ужгород, 1965, стор. 13—45; див. також А. М. Залеський, Вокалізм південно-західних говорів української мови, К., 1973 та ін.

⁸ І. Панькевич, назв. праця, стор. 46—27.

⁹ Т. В. Назарова, Фонема *и/у/* — *і* в деяких середньополіських говірках, «Дослідження з мовознавства», К., 1962, стор. 94—95 та ін.

¹⁰ Т. В. Назарова, назв. праця, стор. 98—99; див. також карту, на якій подано південну межу дифтонгів відповідно до давнього **ѣ**, див. також П. І. Пристула, Рефлекси давнього наголошеного **ѣ** на території західних говорів української мови, «Дослідження і матеріали з української мови», т. IV, К., 1961, стор. 145—158; див. також карту, додану до цієї праці.

¹¹ Про межі поширення різних рефлексів етимологічних *о*, *е* в середньозакарпатських і західнокарпатських говорах див. І. Панькевич, назв. праця, карта № 1; див. також І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902, стор. 24; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 27—28 та ін.

¹² Про поширеність дифтонгів на території західних говорів див. П. І. Пристула, Рефлекси давнього наголошеного *о* в нових закритих складах на території західних українських говорів української мови, «Дослідження і матеріали з української мови», т. V, К., 1962, стор. 139—142 (див. карту); див. також П. О. Дзендзелівський, назв. праця, стор. 16 та ін.

¹³ В. А. Каминский. Отчет о поездке по волинскому Полесью для изучения народных говоров летом 1913 г., «Известия ОРЯС», т. XIX, кн. 2, СПб, 1914, стор. 80; пор. також В. Шимановский, Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси, Варшава, 1887, стор. 25 та ін.

¹⁴ Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика, К., 1969, стор. 238—242.

¹⁵ Див. Сучасна українська літературна мова, К., 1969, стор. 245—247; П. П. Коструба, Про систему приголосних фонем сучасної української літературної мови, «Питання українського мовознавства», кн. 5, Львів, 1962, стор. 120 та ін.; погляди ж деяких учених про фонематичність пом'якшених губних (див., наприклад, В. С. Пирейніс, Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови, К., 1970 та ін.) не є в належній мірі обґрунтовані.

¹⁶ А. П. Могила, До характеристики середньочеркаських говірок, К., 1958, стор. 17; В. М. Брахнов, Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», К., 1954, стор. 95—76; І. О. Варченко, назв. праця, стор. 221; С. В. Ващенко, назв. праця, стор. 73—74 та ін.

¹⁷ Б. А. Шарпило, Сравнительно-историческая характеристика украинских говоров восточной Слобожанщины (Старобельщины), АКД, К., 1960, стор. 13; його ж, Спроба порівняльно-історичної характеристики слобжанських (старобільських) говірок, «Діалектологічний бюлетень»; вип. VII, 1960, стор. 11; Л. А. Лисиченко, Из спостережень над фонетичними особливостями говірок Куп'янського і Дворічанського районів Харківської області, «Наукові записки Харківського педінституту», Філологічна серія, т. XXV, X., 1957, стор. 89 та ін.

¹⁸ Я. Д. Нагін, Фонетичні особливості херсонських говірок, «Українська діалектологія і ономастика», К., 1964, стор. 36—37; С. П. Самійленко, Фонетичні особливості говірок Запорізької області, «Діалектологічний бюлетень», вип. VI, 1956, стор. 95; Л. С. Терешко, Особливості фонетичної системи надбузьких говірок Кривоозерського району на Миколаївщині, там же, стор. 107; Г. Ф. Пелих, Характерні фонетичні риси прибузьких говірок Первомайського району Миколаївської області, «Наукові записки Одеського педінституту», т. XXVIII, Одеса, 1959, стор. 5—6 та ін.

¹⁹ А. С. Белая, Надновские говоры на Черниговщине (фонетика), АКД, К., 1972, стор. 19; П. С. Лисенко, Говірка села Михайло-Коцюбинського Чернігівської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. II, 1950, стор. 78; його ж, Деякі особливості говірок Олишівського району Чернігівської області, Там же, вип. IV, 1953, стор. 31; В. М. Брахнов, Характерні риси трьох населених пунктів на Бориспільщині Київської області, Там же, вип. III, 1951, стор. 29; І. І. Приймак, Консонантизм говірок північно-західних районів Сумської області, Там же, вип. VII, 1960, стор. 35 та ін.

²⁰ П. Гладкий, Говірка села Блиставиці Гостомельського району, на Київщині, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928, стор. 110; П. С. Лисенко, Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району на Київщині, «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», К., 1954, стор. 90; П. М. Лизанець, Фонетичні особливості двох населених пунктів Пінського району Брестської області Білоруської РСР, «Тези доповідей та повідомлення XVII наукової конференції Ужгородського університету, Серія філологічна. Ужгород, 1963, стор. 76; В. Ф. Покальчук, Надсарнський говір на Волині та його фонетичні особливості, «Наукові записки Луцького педінституту», т. IV, Історико-філологічна серія, вип. 2, 1956, стор. 97 та ін.

²¹ О. С. Мельничук, Південноподілляська говірка с. Писарівки (Кодимський район Одеської області), «Діалектологічний бюлетень», вип. III, 1951, стор. 57; Г. Ф. Шило, Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра, Львів, 1957, стор. 61; П. І. Пристуга, Говірки Брюховицького району Львівської області, К., 1957, стор. 20, 28; Д. Г. Бандрівський, назв. праця, стор. 26; М. Л. Перетяцько, Фонетичні особливості говірок Дубенського району Ровенської області, «Наукові записки Дрогобицького педінституту», IV, 1959, стор. 58 та ін.

²² Я. О. Пура, назв. праця, стор. 32; І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902, стор. 76; Й. О. Дзендзелівський, назв. праця, стор. 48.

²³ Пор. у південно-східних: А. П. Могила, назв. праця, стор. 17; В. С. Ващенко, назв. праця, стор. 58—59; І. І. Приймак, назв. праця, стор. 34 та ін.

²⁴ О. С. Мельничук, назв. праця, стор. 54 та ін.

²⁵ І. Панькевич, назв. праця, стор. 112—113; Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 60; К. Дејна, Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny, Броцлав, стор. 71—72; Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928, стор. 62 та ін.

²⁶ Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 44; І. Панькевич, назв. праця, стор. 112 та ін.

²⁷ Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 60.

²⁸ Й. О. Дзендзелівський, назв. праця, стор. 103 та ін.

²⁹ Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 77; Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 36; О. С. Мельничук, назв. праця, стор. 55 та ін.

³⁰ Д. Г. Бандрівський, назв. праця, стор. 25—26.

³¹ І. Панькевич, назв. праця, стор. 180; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 42; Д. Г. Бандрівський, назв. праця, стор. 27; І. Верхратський, назв. праця, стор. 78 та ін.

³² Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 40—41; І. Панькевич, назв. праця, стор. 114; Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 64, 73; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 39; К. Дејна, назв. праця, стор. 64—67 та ін.

³³ А. П. Могила, назв. праця, стор. 19; С. П. Самійленко, назв. праця, стор. 95 та ін.

³⁴ Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 41; Д. Г. Бандрівський, назв. праця, стор. 28; О. С. Мельничук, назв. праця, стор., 54—56;

³⁵ Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 145; Д. Бандрівський, назв. праця, стор. 65; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 65 та ін.

³⁶ Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 56; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 65; Л. П. Бова (Ковальчук), Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту, «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», К., 1954, стор. 109; Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 145 та ін.

³⁷ О. С. Мельничук, назв. праця, стор. 57; А. П. Могила, назв. праця, стор. 17; Ю. Виноградський, До діалектології Задесення. Говірка м. Сосниці та деякі відомості про говірки сіл сусідніх районів, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928, стор. 161 та ін.

³⁸ Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 65—66; К. Дејна, назв. праця, стор. 59—60 та ін.

³⁹ Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 56; В. С. Лимаренко, Форми займенників у буковинських говірках, «Питання історії і діалектології східнослов'янських мов», III, Львів, 1963, стор. 19, 22; І. М. Яцимирський, Описание говора Старой Ушицы Подольской губернии, «Сборник отд. русск. яз. и литературы», т. XXIV, № 3, СПб, 1915, та ін.

⁴⁰ П. І. Приступа, назв. праця, стор. 26; Д. Г. Бандрівський, назв. праця, стор. 35; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 35; І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902, стор. 100; Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 42 та ін.

⁴¹ І. О. Варченко, назв. праця, стор. 210—211; В. М. Брахнов, Фонетичні риси говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, «Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови», К., 1954, стор. 75; І. І. Приймак, назв. праця, стор. 36; В. С. Ващенко, назв. праця, стор. 71—72 та ін.

⁴² І. Панькевич, назв. праця, стор. 133; І. Верхратський, назв. праця, стор. 66 та ін.

⁴³ Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 42—43; І. Панькевич, назв. праця, стор. 131—135; 170; К. Дејпа, назв. праця, стор. 47—49.

⁴⁴ Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 66—67; К. Дејпа, назв. праця, стор. 48; Й. О. Дзендзелівський, назв. праця, стор. 69—70 та ін.

⁴⁵ І. Верхратський, Говір батьків, Львів, 1912, стор. 5—6; Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 68; В. Шимановський, Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси, Варшава, 1897, стор. 68 та ін.

⁴⁶ І. О. Варченко, назв. праця, стор. 198—199; Й. О. Дзендзелівський, назв. праця, стор. 72 та ін.

⁴⁷ І. Верхратський, Знадобн до пізнання угорсько-руських говорів, II, 1902, стор. 44; його ж, Про говір галицьких лемків, 1962, стор. 68; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 40 та ін.

⁴⁸ В. С. Ващенко, назв. праця, стор. 338; І. О. Варченко, назв. праця, стор. 192; В. М. Брахнов, Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині, «Діалектологічний бюлетень», вып. VII, 1960, стор. 73;

⁴⁹ А. П. Могила, назв. праця, стор. 18; І. О. Варченко, назв. праця, стор. 191; Б. А. Шарпило, Спроба порівняльно-історичної характеристики слобожанських (старобільських) говірок, стор. 11; І. І. Приймак, назв. праця, стор. 37; Я. Д. Нагін, назв. праця, стор. 42 та ін.

⁵⁰ І. О. Варченко, назв. праця, стор. 194; Б. А. Шарпило, назв. праця, стор. 11; І. І. Приймак, назв. праця, стор. 37; Я. Д. Нагін, назв. праця, стор. 42; С. П. Самійленко, назв. праця, стор. 94 та ін.

⁵¹ А. П. Могила, назв. праця, стор. 18; І. О. Варченко, назв. праця, стор. 194 та ін.

⁵² І. Панькевич, назв. праця, стор. 116; І. Верхратський, назв. праця, стор. 67—68; його ж, Говір замішанців, стор. 167; його ж, Про говір долівський, ЗНТШ, т. XXXV—XXXV, Львів, 1900, стор. 41; його ж, Говір батьків, стор. 23; Д. Г. Бандрівський, назв. праця, стор. 30; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 39; Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 66—68; П. І. Приступа, назв. праця, стор. 22; Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 43 та ін.

⁵³ Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 43; І. Панькевич, назв. праця, стор. 116; Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 67 та ін.

⁵⁴ Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 66; І. Верхратський, Говір батьків, стор. 22; Д. Г. Бандрівський, назв. праця, стор. 28; М. Л. Перетятко, назв. праця, стор. 61; О. С. Мельничук, назв. праця, стор. 57 та ін.

⁵⁵ О. С. Мельничук, назв. праця, стор. 54; А. Д. Очеретний, Особливості консонантизму уманських говірок, «Середньонадніпрянські говори», К., 1960, стор. 73; Л. С. Терешко, назв. праця, стор. 104 та ін.

⁵⁶ А. П. Могила, назв. праця, стор. 37; А. М. Мукан, назв. праця, стор. 55.

⁵⁷ В. С. Ващенко, назв. праця, стор. 71—72; І. О. Варченко, назв. праця, стор. 210; І. І. Приймак, назв. праця, стор. 37; С. П. Самійленко, назв. праця, стор. 55; В. П. Дроздовський, назв. праця, стор. 135 та ін.

⁵⁸ Ю. Виноградський, назв. праця, стор. 160; П. Гладкий, назв. праця, стор. 116 та ін.

⁵⁹ Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 66—67; П. І. Приступа, назв. праця, стор. 28; Д. І. Бандрівський, назв. праця, стор. 37; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 40 та ін.

⁶⁰ Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 42—43; І. Панькевич, назв. праця, стор. 138—140; І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, стор. 66; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 40 та ін.

⁶¹ Пор. І. О. Варченко, назв. праця, стор. 190—191; О. Д. (Орошкевич), Сторінки для характеристики говірки с. Хоцьок, «Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука», К., 1915, стор. 14; П. Гладкий, назв. праця, стор. 116; його ж, Говірка села Нехворощі Андрушівською району Бердичівської округи, «Український діалектологічний збірник», кн. II, К., 1929, стор. 127; А. Д. Очеретний, назв. праця, стор. 73 та ін.

⁶² В. І. Добош, Із спостережень над фонетикою південнокарпатських говірок долини р. Тур'ї, «Наукові записки Ужгородського університету», т. XXVI, Діалектологічний збірник, вип. 2, 1957, стор. 99; Й. О. Дзендзелівський, назв. праця, стор. 81 та ін.

⁶³ П. І. Приступа, назв. праця, стор. 25, Д. Г. Бандрівський, назв. праця, стор. 32; Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 65; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 33 та ін.

⁶⁴ Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 65; П. І. Приступа, назв. праця, стор. 26; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 42—43; М. Л. Перетяцько, назв. праця, стор. 61 та ін.

⁶⁵ Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 42 та ін.

⁶⁶ Ю. Виноградський, назв. праця, стор. 189 та ін.

⁶⁷ Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 42.

⁶⁸ Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 65; П. І. Приступа, назв. праця, стор. 25—26; К. Дејна, назв. праця, стор. 49—54 та ін.

⁶⁹ Див. Й. О. Дзендзелівський, назв. праця, стор. 61—62.

⁷⁰ П. С. Лисенко, Говірка с. Михайло-Коцюбинського, Чернігівської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. II, 1950, стор. 81.

⁷¹ Л. П. Бова (Ковальчук), назв. праця, стор. 107.

⁷² В. Ф. Покальчук, назв. праця, стор. 96.

⁷³ К. Дејна, назв. праця, стор. 44—46.

⁷⁴ О. С. Мельничук, назв. праця, стор. 53; А. Д. Очеретний, назв. праця, стор. 73.

⁷⁵ П. І. Приступа, назв. праця, стор. 24; І. Верхратський, Говір батюків, стор. 21 та ін.

⁷⁶ Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 71—72 та ін.

⁷⁷ В. Рахинський, Матеріали до діалектології Вінницької і суміжних округ, «Записки Вінницького педтехнікуму», т. I, Вінниця, 1929, стор. 17 та ін.

⁷⁸ В. С. Ващенко, назв. праця, стор. 69—71; І. О. Варченко, назв. праця, стор. 206—209 та ін.

⁷⁹ І. Панькевич, назв. праця, стор. 143; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 37; І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, стор. 61; Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 37—38 та ін.

⁸⁰ Л. І. Прокопова, До артикуляційної характеристики так званого полтавського І, «Середньонаддніпрянські говори», К., 1960, стор. 100—107.

⁸¹ Й. О. Дзендзелівський, назв. праця, стор. 57—58; Л. І. Прокопова, назв. праця, стор. 100—107 та ін.

⁸² І. Панькевич, назв. праця, стор. 130; П. П. Чучка, Фонетичні зміни в південнокарпатських говірках околиці Ужгорода, «Наукові

записки Ужгородського університету», т. XXVI, 1957, стор. 59; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 36; Й. О. Дзензелівський, назв. праця, стор. 56 та ін.

⁸³ Я. О. Пура, назв. праця, стор. 38; Д. Г. Бандрівський, назв. праця, стор. 23; П. І. Приступа, назв. праця, стор. 21; Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 72; І. Верхратський, назв. праця, стор. 59; його ж, Знадоба..., II, стор. 38; його ж, Говір замішанців, стор. 165; І. Панькевич, назв. праця, стор. 149; Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 38 та ін.

⁸⁴ Я. О. Пура, назв. праця, стор. 36; Д. Г. Бандрівський, назв. праця, стор. 36; І. Верхратський, Говір батьків, стор. 2; його ж, Про говір долівський, стор. 44; його ж, Про говір галицьких лемків, стор. 70; І. Панькевич, назв. праця, стор. 129; Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 41 та ін.

⁸⁵ В. А. Каминський, назв. праця, стор. 79—81; В. Шимановський, назв. праця, стор. 28—29 та ін.

⁸⁶ Я. О. Пура, назв. праця, стор. 36.

⁸⁷ І. Панькевич, назв. праця, стор. 161—162; І. Верхратський, Знадоба..., II, стор. 31; його ж, Про говір галицьких лемків, стор. 48—49; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 31; Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 35 та ін.

⁸⁸ Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 58—59; Д. Г. Бандрівський, назв. праця, стор. 23; П. І. Приступа, назв. праця, стор. 35; С. Гаєвський, назв. праця, стор. 130; О. С. Мельничук, назв. праця, стор. 51 та ін.

⁸⁹ П. Гладкий, назв. праця, стор. 117—118; Ю. Виноградський, назв. праця, стор. 161 та ін.

⁹⁰ Я. О. Пура, назв. праця, стор. 31, Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 62 та ін.

⁹¹ J. Jano'w, Gwara maloruska Moszkowiec i Siwki Naddniestrzan'skiej z uwzględnieniem wsi okolicznych, Львів, 1926, стор. 38; його ж, Z fonetyki gwar huculskich, «Symbola grammaticae in honorem Ioannis Rozwadonski», т. II, Краків, 1925, стор. 279; К. Дејна, назв. праця, стор. 64; Й. О. Дзензелівський, назв. праця, стор. 51 та ін.

⁹² І. О. Варченко, назв. праця, стор. 159—161; А. П. Могила, назв. праця, стор. 17—18; О. Д. (орошкевич), назв. праця, стор. 113; С. П. Самійленко, назв. праця, стор. 94; Б. А. Шарпило, назв. праця, стор. 11; І. І. Приймак, назв. праця, стор. 40—41; Я. Д. Нагін, назв. праця, стор. 43; А. М. Мукач, назв. праця, стор. 54; В. П. Дроздовський, назв. праця, стор. 149; Л. С. Терешко, назв. праця, стор. 106 та ін.

⁹³ Нор. П. Гладкий, назв. праця, стор. 115, П. С. Лисенко, Деякі особливості говірок Олишівського району Чернігівської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. IV, 1953, стор. 31, його ж, Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району на Київщині, стор. 90; Г. П. Іжакевич, Про особливості говірок Броварського району Київської області, «Діалектологічний бюлетень», вип. II, 1950, стор. 39; П. П. Чучка, Деякі особливості українських говірок Брестського району Білоруської РСР, «Праці XI республіканської діалектологічної наради», К., 1965, стор. 164 та ін.

⁹⁴ Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 73, 77; І. Верхратський, назв. праця, стор. 71; його ж, Говір батьків, стор. 19, 21; П. І. Приступа, назв. праця, стор. 32; Д. Г. Бандрівський, назв. праця, стор. 32, 42; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 41; Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 44; М. Л. Перетятко, назв. праця, стор. 62 та ін.

⁹⁵ Див. І. О. Варченко, назв. праця, стор. 156; А. М. Мукач, назв. праця, стор. 54; В. П. Дроздовський, назв. праця, стор. 149 та ін.

⁹⁶ П. Гладкий, назв. праця, стор. 115; В. М. Брахнов, Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині Київсь-

кої області. «Діалектологічний бюлетень, вип. III, стор. 28; І. І. Приймак, назв. праця, стор. 41 та ін.

⁹⁷ Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 74—77; П. І. Приступа, назв. праця, стор. 40; Д. Г. Бандрівський, назв. праця, стор. 16; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 23; Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 44 та ін.

⁹⁸ А. М. Мукач, назв. праця, стор. 57; В. П. Дроздовський, назв. праця, стор. 148; Я. Д. Нагін, назв. праця, стор. 43 та ін.

⁹⁹ К. Дејпа, назв. праця, стор. 26; О. С. Мельничук, назв. праця, стор. 56; Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 62; М. Л. Перетятко, назв. праця, стор. 62; В. Ф. Покальчук, назв. праця, стор. 95; Я. В. Закревська, «Явище протези в західних говорах української мови», «Дослідження і матеріали з української мови», т. IV, К., 1961, стор. 66—73 та ін.

¹⁰⁰ Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 61—62; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 30; Я. В. Закревська, назв. праця, стор. 72 та ін.

¹⁰¹ І. Верхратський, Говір батюків, стор. 12; його ж, Про говір долівський, стор. 20, 23; Я. В. Закревська, назв. праця, стор. 72 та ін.

¹⁰² О. С. Мельничук, назв. праця, стор. 54; К. Дејпа, назв. праця, стор. 79—80; І. Панькевич, назв. праця, стор. 81—82; 238—240; Г. Ф. Шило, назв. праця, стор. 81; Б. Кобилянський, назв. праця, стор. 52; П. І. Приступа, назв. праця, стор. 34—35; Д. Г. Бандрівський, стор. 43—44; Я. О. Пура, назв. праця, стор. 43—44 та ін.

З М І С Т

Відмінності у вокалізмі української діалектної мови	3
Відмінності у консонантизмі української діалектної мови	18
Література	44

НБ ПНУС

bn36692

Степан Филиппович БЕВЗЕНКО
Украинская диалектология (Фонетика)

Учебное пособие
(на украинском языке)

Техредактор *Т. Т. Борщук.*

Корректор *Л. І. Осієвська.*

БР 12948. Подп. к печ. 11.XII-74 г. Объем 3,25 п. л. Усл. п. л. 2,9.
Формат бумаги 60×90/16. Заказ № 2686. Тираж 1000. Цена 23 коп.

Управление по делам издательств, полиграфии и книжной торговли
Одесского облисполкома.

Одесская городская типография, цех № 2.